

# Ο ΠΟΛΙΤΗΣ



Μηνιαία Έπιθεώρηση • Σεπτέμβριος 2003 • τεύχος 114 • € 4



Ο ΠΟΛΙΤΗΣ  
Μηνιαία Έπιθεώρηση  
Σεπτέμβριος 2003  
τεύχος 114 • 4 €

#### ΣΥΝΔΡΟΜΕΣ

##### Έλλάδα

Έτήσια (12 τεύχη): 40 €  
Έξαμηνιαία (6 τεύχη): 20 €  
Φοιτητική (12 τεύχη): 30 €  
Όργανισμοί, τράπεζες κλπ.: 60 €

##### Ευρώπη, Κύπρος

Έτήσια (12 τεύχη): 60 €

##### Άλλες χώρες

Έτήσια (12 τεύχη): 70 €

Τραπεζικός Λογαριασμός:

Άγγελος Έλεφάντης  
Έθνική Τράπεζα τής Ελλάδος  
ύποκ. 132 άριθ. λογαριασμού  
401740-48 (παρακαλούμε νά  
αναγράφεται τό όνομα του  
καταθέτη)

ή  
μέ ταχυδρομική έπιταγή  
στή διεύθυνση του περιοδικού

#### ΕΚΔΟΤΗΣ - ΙΔΙΟΚΤΗΤΗΣ

Άγγελος Έλεφάντης  
Ζωναρά 10, Άθήνα 11472  
τηλ. 210-6470079 &  
fax: 210-6470696  
e-mail: poliths@otenet.gr  
Έκτύπωση: Άφοί Χρυσοχού  
Στυμφαλίας 8,  
Περιστέρι, τηλ. 210-5719937

## Π Ε Ρ Ι Ε Χ Ο Μ Ε Ν Α

Μαρίνα Κόντη, Τά ψάρια του Άγίου Μαυρικίου ...5	
Άγγελος Έλεφάντης, «Άποκλειομένων των φρυγάνων» .....	7
Βασίλης Ζουναλής, Παλιές και νέες «ρόζ ιστορίες» των «ρόζ σελίδων» .....	9
Σταύρος Λιθαδάς, Ό πράσιнос άνώτερος του...μαύρου χρυσού .....	12

---

Άγγελος Έλεφάντης, Ένας άλλος κόσμος είναι έφικτός; Ίσως, έφόσον .....	15
Άλέξης Ηρακλείδης, Οί λόγοι διατήρησης των έλληνικών στερεοτύπων για τήν Τουρκία και τούς Τούρκους .....	18
Άγγελος Έλεφάντης, Θέλουμε πράσινο, πολύ πράσινο. Άλλά ποῦ θά τό φυτέψουμε; .....	22
Γιώργος Σταθάκης, Τό τέλος του Σχεδίου Μάρσαλ: Φθινόπωρο του '49 .....	25
Roger Chartier, Ό κόσμος ως άναπαράσταση .....	33

---

Γιώργος Ηλιόπουλος, Κοσμᾶς Ψυχοπαίδης. Χέγκελ. Άπό τά πρώτα πολιτικά κείμενα στή φαινομενολογία του πνεύματος .....	44
Άγγελος Έλεφάντης, Έλληνες κρατούμενοι στό Νταχάου. Μαρτυρία: Δημήτρης Σωτηριάδης .....	49

---

Έξώφυλλο: Δημήτρης Κοκκινίδης, *Μαθήτριες*, 1958.



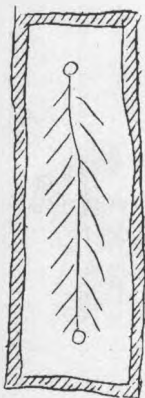
## Τά ψάρια τοῦ Ἀγίου Μαυρικίου

Ἡ ἀ ξεκινήσω μιὰ διατριβή μέ θέμα: «Οἱ ψυχωφελεῖς ιδιότητες τῶν ψαριῶν. Τό παράδειγμα τοῦ Ἀγίου Μαυρικίου». Τελειώνοντάς την, σέ τρία χρόνια τό πολύ, θά ἀποκτήσω ἐργασία διότι θά διδάξω αὐτό τό θέμα σέ τμήμα πού σίγουρα μέχρι τότε θά ἔχει δημιουργηθεῖ ἢ σέ κάποιο διατμηματικό μεταπτυχιακό πρόγραμμα, ἄς ποῦμε τοῦ ΤΕΙ Ἰχθυολογίας καί τοῦ Τμήματος Ψυχολογίας τοῦ Παν/μίου Ἀθηνῶν. Ἐπειδή δέν ἔχω καί πολύ χρόνο γιά χάσιμο, ἀποφάσισα νά τό ἀνακοινώσω δημοσίως «τώρα πού γυρίζει» καί ἡ κυβέρνηση ἀποφάσισε τήν ἴδρυση δύο ἀκόμα νέων πανεπιστημίων καί περίπου δέκα νέων τμημάτων. Στήν ἐπόμενη ἴδρυση φαντάζομαι ὅτι θά περιλαμβάνεται, ἐκτός τοῦ τμήματος Ἐπιστήμη τῆς Φαροφυλάξεως, πού τόσο «γοητεύει» τόν φίλο Νίκο Θεοτοκά, καί τό τμήμα πού μέ ἐνδιαφέρει: *Κοινωνική Ψυχολογία καί ψαροφαγία* ἢ κάπως ἔτσι.

Γιά νά ξαναγυρίσω στό θέμα τῆς διατριβῆς μου, τήν ιδέα μοῦ τήν ἔδωσε ἡ ἔρευνα πού ἔκανε διάσημος ἀμερικανός καθηγητής τῆς ψυχολογίας ὀνόματι Ἐντρίαν Ρέιν. Αὐτός ὁ σπουδαῖος, ὡς φαίνεται, ἐπιστήμονας ἀποφάσισε νά μελετήσῃ τήν ἐγκληματική συμπεριφορά τῶν ἐφήβων ἀπό βιολογική σκοπιά· τοῦ πῆρε κάμποσα χρόνια, 25 τόν ἀριθμό. Ὑπέθεσε ὅτι τά παιδιά πού τρέφονται σωστά στήν ἡλικία τῶν 3 χρόνων καί ἰδίως μέ ψάρια, σαργούς, μπαρμποῦνια, κοκκινόψαρα, συναγρίδες κ.λπ. δέν θά ἐκδηλώσουν ἀντικοινωνική συμπεριφορά στήν ἡλικία τῶν 17 οὔτε ἐγκληματική συμπεριφορά στήν ἡλικία τῶν 23 χρόνων. Πῆρε λοιπόν καμιά ἑκατοστή παιδιά ἀπό τόν Ἅγιο Μαυρίκιο, καί ὄχι βέβαια ἀπό τή Βραζιλία ἄς ποῦμε, τά τάιζε μέ ψάρια καί ἄλλες ὠφέλιμες τροφές, τούς μάθαινε φαντάζομαι καί κανένα τραγουδάκι, τελοσπάντων τούς ἐξασφάλιζε ἕνα ἐμπλουτισμένο γνωστικά καί διατροφικά περιβάλλον, περίμενε καί καμιά δεκαπενταριά χρόνια καί διαπίστωσε τό ἐξῆς φοβερό: ὅτι τά παιδιά πού τρέφονταν ἐκλεκτά, δέν παρουσίαζαν βίαιη συμπεριφορά στήν ἐφηβεία!

Ἔστι δέ, Ἅγιος Μαυρίκιος, νῆσος «εἰς πλησίον ἀμμουδιᾶς», πού ἔλεγε καί ὁ Μπόστ, νῆσος τροπική καί παραμυθένια στόν Ἰνδικό Ὠκεανό ὅπου οἱ ἄνθρωποι ζοῦν ἡσυχά χωρίς ἐξάρσεις βίας· διότι πῶς νά βιαιοπραγήσεις καί νά ἐγκληματήσεις ὅταν ζεῖς σέ ἕναν παράδεισο; Δέν ξέρω, θά τό ἐρευνήσω κι αὐτό.

Ὁ διάσημος ψυχολόγος θεώρησε λοιπόν ὅτι ἡ παραβατική συμπεριφορά τῶν ἐφήβων ἔχει νά κάνει καί μέ διατροφικούς παράγοντες. Οἱ σπουδαῖες ιδιότητες τῶν ψαριῶν συνέβαλαν τά μέγιστα στή μή ἐκδήλωση ἐγκληματικῶν





ἐνεργειῶν. Ἐπειδὴ δὲν γίνεται λόγος γιὰ κοινωνικά καὶ οἰκονομικά αἷτια τῆς ἐγκληματικότητας, κάτι αὐτονόητο βέβαια, ἐγὼ ἀποφάσισα νὰ ἐρευνήσω τὸ αὐτονόητο, ὅπως ἐξάλλου γίνεται σήμερα στὶς περισσότερες διατριβές, καὶ νὰ «τῆ βγῶ» καὶ στὸν κ. Ρεῖν, ἀποδεικνύοντας ὅτι π.χ. τὰ Μαυρικιόπουλα δὲν θὰ ἐγκληματοῦσαν εἴτε ψάρια ἔτρωγαν εἴτε σπανακόρυζο.

Βέβαια τὰ διδακτικά ἀπὸ μιά τέτοια ἀνακάλυψη, ἰδίως γιὰ τὴν Ἑλλάδα, εἶναι προφανῆ:

α) Θὰ προστεθεῖ ὁσονούπω ἄλλη μία συγκλονιστικὴ εἰδικότητα στὰ ἑλληνικά πανεπιστήμια πού κανεὶς προηγουμένως δὲν εἶχε σκεφτεῖ. Χρήματα γιὰ νὰ ἐπιβιώσει τὸ τμήμα θὰ βρεθοῦν, π.χ. ἀπὸ τὴν ἔνωση ἰχθυοπαραγωγῶν Ἑλλάδος. Ἐνδεχομένως τὸ ἴδιο τὸ τμήμα, νὰ κάνει τὴ δική του ἐπιχείρηση παραγωγῆς ψαριῶν — ἢ ἐπιχειρηματικὴ δραστηριότητα τῶν πανεπιστημίων ἐνθαρρύνεται ἄλλωστε ἀπὸ τὴν κυβέρνηση. Πολύ πρωτότυπο θὰ ἦταν δίπλα στὸ κεντρικὸ ἀμφιθέατρο νὰ λειτουργεῖ διβάρι ὅπου θὰ καλλιεργοῦνται κεφαλόπουλα ἢ μουρμουῖρες.

β) Θὰ ἀνέβει ἡ ζήτηση τῶν ψαριῶν (εὐτυχῶς προετοιμασμένοι εἴμαστε λόγω ἰχθυοτροφείων — ποῦ νὰ βρεῖς ψάρια πελάγους...)

γ) Προτείνω, ἐπίσης, ὅσον ἀφορᾷ τὸν «ἐπιτυχημένο» θεσμό τοῦ ὁλοήμερου νηπιαγωγείου καὶ δημοτικοῦ, νὰ ἐξεταστεῖ ἡ περίπτωση προσφορᾶς γεύματος μὲ ποικιλία ψαριῶν. Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο μπορεῖ καὶ νὰ ἀποφευχθοῦν οἱ ἀντικοινωνικὲς συμπεριφορές τῶν μαθητῶν — Ἑλλήνων καὶ ξένων. Ἄσε πού εἶναι πολλαπλῶς χρησιμότερο τὸ νὰ βλέπεις μιά τσιπούρα ψητῆ ἀπὸ τίς κυλινδρικές ψαροκροκέτες τῶν φάστ φούντ.

Πόσα διδακτικά συμπεράσματα βγαίνουν ἀπὸ τίς ἔρευνες! Εὐτυχῶς πού υπάρχουν καὶ οἱ ἀμερικανοί, κυρίως, ἐπιστήμονες καὶ μᾶς δίνουν ἰδέες ἐμπλουτισμοῦ καὶ διεύρυνσης τῶν ἐπιστημονικῶν πεδίων, ἰδέες πού θὰ μπορούσαν νὰ ἐμπνεύσουν — καὶ τὸ κάνουν ἄλλωστε — ὅσους χαράσσουν ἐκπαιδευτικὴ πολιτικὴ στὴν Ἑλλάδα, ἔτσι ὥστε νὰ κάνουν θαύματα. Ὅπως τὸ θαῦμα στὴν Κανά μὲ τὸ ψάρι πού, ἀπὸ ἓνα πού ἦταν, ἔγινε χιλιάδες γιὰ νὰ χορτάσουν τόσο νοματαῖοι...

Τώρα, μετὰ ἀπ' αὐτά, ἴσως ἀναρωτηθεῖτε τί σχέση ἔχουν τελικά τὰ ψάρια μὲ τὴν ἐγκληματικότητα. Μά, στὴν ἐποχὴ μας, ὅπως διατρανώνεται πανταχόθεν, ὑπάρχει σχέση μετὰξὺ φάντη καὶ ρετσίνολαδου. Πόσο μᾶλλον μετὰξὺ ἰχθυελαίου καὶ ἐκπαίδευσης. Καὶ προσθέτοντας μιά νότα ἀγωνιστικὴ στὶς σχετικὲς προεκλογικὲς ἐξαγγελίες τῆς κυβέρνησης βροντοφωνάζω: Ζήτω τὰ ψάρια! Κάτω τὰ δολώματα!



Μαρίνα Κόντη



## «Ἀποκλειομένων τῶν φρυγάνων»

**Μ**ά τί πάει νά κάνει ἡ κυβέρνηση μέ τόν νέο νόμο περί δασῶν; Τί εἶναι αὐτό τό νέο φροῦτο περί ἀποχαρακτηρισμοῦ δασικῆς ἐκτάσεως ἐφ' ὅσον αὐτή εἶναι μικρότερη ἀπό 3 στρέμματα καί τά δασοπονικά εἶδη πού φέρει καλύπτουν λιγότερο ἀπό τό 25% τῆς ἔκτασης; Οἱ ειδικοί, ἀλλά καί τά κόμμα-τα τῆς ἀντιπολίτευσης, θεωροῦν τό νέο νόμο καί δασοκτόνο καί ἀντισυνταγματικό. Ἄν εὐσταθοῦν οἱ χαρακτηρισμοί αὐτοί —καί εὐσταθοῦν— τότε ἡ κυβέρνηση ἀφ' ἐνός παραβιάζει τόν καταστατικό χάρτη τῆς χώρας, ὅπερ ὑψίστο θεσμικό ὀλίσθημα, ἀφ' ἐτέρου ὁ περί δασοκτονίας ψόγος τῆς ἀποδίδει ὑψηλῆς ποιότητας ἀντικοινωνικά εὐσημα. Ἀλλά οἱ ἄνθρωποι αὐτοί πράγματι διακατέχονται ἀπό μίσος ἢ περιφρόνηση γιά τό δάσος; Αὐτά εἶναι τά ἐλατήρια τῆς πράξης τους;

Ἄς δοῦμε κατ' ἀρχήν τά δεδομένα. Σύμφωνα μέ τό νομοσχέδιο, προκειμένου μιά ἔκταση νά χαρακτηρισθεῖ δάσος ἢ δασική πρέπει νά φέρει «δασοπονικά εἶδη ἀποκλειομένων τῶν φρυγάνων», «νά ἔχει ἔκταση τουλάχιστον 3 στρεμμάτων» καί «τά δασοπονικά εἶδη πού φέρει νά καλύπτουν τό 25% τῆς ἔκτασης». Μέ βάση αὐτές τίς προδιαγραφές —πού δέν διαλαμβάνονται στό Σύνταγμα— ἀνακύπτουν κατ' ἀρχήν ὀρισμένα πραγματολογικῆς φύσεως ἐρωτήματα, ὅπως:

— Ἄν ἡ «ἔκταση» δέν εἶναι 3 στρέμματα ἀλλά 2,98; «Δέν μπαίνει στή Βουλή;»

— Ἄν τά δασοπονικά εἶδη δέν καλύπτουν τό 25% ἀλλά τό 24,8% ἔχασε; Κι ἐκεῖνη πού φέρει 25,1% δασοπονικά εἶδη εἶναι ποιοτικῶς ἄλλο σόι ἔκτασης;

— Καί ποιές εἶναι ἐκεῖνες οἱ ἀμερόληπτες διαδικασίες πού θά καταμετρήσουν ἐπακριβῶς πόσα εἶναι «τά ἄγρια φυτά μέ ξυλώδη κορμό» (πού λέει τό Σύνταγμα), διαδικασίες χωρίς «μέσα», πιέσεις, συναλλαγές καί λάθη;

— Καί ποιός ἐμποδίζει τόν ὁποιοδήποτε νά μπολιάσει ὀρισμένα ἄγρια φυτά, ὅπως οἱ γκορτζές (ἀγριοαχλαδιές) ἢ ἀγρελιές, τόσο συνηθισμένα στό ἐλληνικό τοπίο, νά τά ἡμερέψει ὥστε ν' ἀλλάξει ἡ μπακαλική τῆς καταμέτρησης; Μάλιστα, ἀφοῦ ἡ καταμέτρηση εἶναι αὐστηρῶς ἀριθμητική, θεωρητικά, δύο δένδρα σύν δύο δένδρα πλὴν καί ἡ ὑπό ἀποχαρακτηρισμό ἔκταση ἀποφιλώνεται διά νόμου ἐπιτυχῶς.

— Αὐτός ὡστόσο ὁ λογαριασμός στόν πόντο πού προβλέπει τό νομοσχέδιο δέν εἶναι ταυτόχρονα μιά ἔμμεση, ἂν ὄχι ἠθική αὐτουργία, τουλάχιστον μιά





ἐξώθηση γιά ἐμπρησμό, ξύλευση, χτήσιμο κ.λπ. ὥστε «ἡ δασική ἔκταση» ν' ἀπαλλαγῆ ἀπό λίγα ἐνοχλητικά τετραγωνικά καί λίγα δένδρα γιά νά μπορέσει ν' ἀποχαρακτηρισθεῖ;

Σύμφωνα μέ τούς δασολόγους, οἱ ἐκτάσεις πού μποροῦν νά ἀποχαρακτηρισθοῦν ἀνέρχονται σέ 25 ἑκατ. στρέμματα, πού μαζί μέ τά 16 ἑκατ. στρέμματα χορτολιβαδικές ἐκτάσεις, προοριζόμενες γιά ἔργα ἀνάπτυξης (βιομηχανίες, ἔργα κοινῆς ὠφέλειας, πολιτισμοῦ κ.λπ.) μᾶς κάνουν συνολικά 40 ἑκ. στρέμματα. Τό σημαντικότερο ὅμως εἶναι ὅτι αὐτά τά 40 ἑκ. στρέμματα, ἢ ἔστω τά 25 ἑκ., εἶναι ὁ καθ' ἀρχήν χῶρος ἐπέκτασης τοῦ δάσους. Τό δάσος δέν ἐπεκτείνεται μέσα στό ἤδη ὑφιστάμενο δάσος, ἀλλά στήν ἡμιδασωμένη περίξ ἔκταση, καί, κυρίως, στίς ὀνομαζόμενες δασικές ἐκτάσεις, αὐτές ἀκριβῶς πού τό νομοσχέδιο ἐπιδιώκει νά ἀποχαρακτηρίσει καί ἐντέλει νά ἀποδώσει στήν ἐλεύθερη οἰκιστική, βιομηχανική ἢ γεωργική δραστηριότητα. Ἄν οἱ ἐκτάσεις αὐτές, οἱ ἄγριες γαῖες, δέν τύχουν τῆς ἐιδικῆς καί αὐστηρῆς προστασίας πού προβλέπει τό Σύνταγμα, τότε εἶναι σά νά ὀρίζεται μέ ἀνθρώπινο νόμο ὅτι τά ὄρια τοῦ δάσους εἶναι αὐτά πού σήμερα εἶναι, οὔτε πόντο παραπάνω οὔτε δένδρο παραπάνω. Καταργεῖται ἔτσι διά νόμου ὁ φυσικός νόμος τῆς «αὐθόρμητης» καί δυναμικῆς ἀνάπτυξης τοῦ δάσους. Σέ μιά χώρα, ὅπως ἡ Ἑλλάδα, ὅπου τά δάση ἔχουν ἰδιαίτερα περιορισθεῖ, ὅπου ὀλόκληρα βουνά καί ὄρη ἔχουν ἀπερημωθεῖ κι ἔχουν ἀποδοθεῖ, γιά τά ὑπόλοιπα, στή διαδικασία τῆς διάβρωσης πού στέλνει ἑκατομμύρια κυβικά μέτρα χύματος στή θάλασσα, σέ μιά χώρα ἐκ φύσεως ἄνυδρη καί ξερική, σ' αὐτή τήν «ὀλόμαυρη ράχη» οἱ σημερινοί πολιτικοί διαχειριστές τῆς ἀποφάσισαν ὅτι δάσος stop. Καί μάλιστα ὅταν ὁ καθ' ὕλην πολιτικός προῖστάμενος φέρει τό ὄνομα «δρύς», γενική τῆς δρυός, πού ἐκτός ἀπό βελανιδιά σημαίνει γενικότερα δέντρο. Ἄν ὅμως κατά τόν «δρύ» τά δένδρα stop —στήν καλύτερη περίπτωση νά μείνουν ὅσα ὑπάρχουν—, μή δυνάμενα νά ἐπεκταθοῦν ἐλλείψει φυσικῆς ἐκτάσεως, τότε καί τά ὑπάρχοντα ὅλο καί θά λιγοστεύουν, μέ τόν καιρό θά γίνονται «δασικές ἐκτάσεις» ἀραιοδενδροφυτευμένες, μέ λιγότερο ἀπό 25% «ἄγρια φυτά ξυλώδους κορμοῦ», ἔτοιμα κι αὐτά νά ἀποχαρακτηρισθοῦν καί ν' ἀποδοθοῦν σέ δραστηριότητες οἰκιστικές, γεωργικές, βιομηχανικές ἢ ὅ,τι ἄλλο ὁ ἰδιοκτῆτης τῆς γῆς ἀποφασίσει, καθόσον ὁ ἰδιοκτῆτης ἔχει πλήρη ἐξουσία νομῆς καί χρήσεως στό χωράφι του, δικό του εἶναι ὅ,τι θέλει τό κάνει.

Μά ὁ κ. Δρύς οἱ σὺν αὐτῷ καί περί αὐτόν ἐμφοροῦνται ἀπό τά ἀντικωνωνικά αἰσθήματα δασοκτονίας; Κάθε ἄλλο. Ἄνθρωποι εἶναι κι αὐτοί, πρᾶσινοῦ μάλιστα περιβολῆς καί στολῆς, κι ὅπως ὅλοι οἱ σημερινοί ἄνθρωποι





ἀγαπᾶνε τό δάσος, ἀγαπᾶνε τό πράσινο, λατρεύουν τά δένδρα. Λατρεύουν τά δένδρα, ἀλλά περισσότερο ἀπό τά δένδρα λατρεύουν τά πρώην δένδρα, ἐκεῖνα πού θά ἔχουν τήν καλωσύνη νά παραχωρήσουν τόν τόπο τους στό χρῆμα, στήν οἰκοδομή.

Ἄπ' αὐτή τήν ἄποψη, χωρίς νά ἔχουν ἄλλη ἄποψη, δέν κάνουν τίποτε ἄλλο ἀπό ἐκεῖνο πού ἔκαναν οἱ «παραδοσιακοί» οἰκιστές μετατρέποντας διά τῆς πυρᾶς τά δάση σέ βοσκότοπους καί χωράφια, δέν κάνουν τίποτ' ἄλλο ἀπ' αὐτό πού ἔκαναν οἱ μεταπολεμικοί ἄνθρωποι, οἱ ὑψηλά ἰστάμενοι καί οἱ χαμηλά ἰδρωκοποῦντες γιά νά ἐπιζήσουν καί νά πλουτίσουν: ἀναθέρμανσις τῆς οἰκονομίας διά τῆς οἰκοδομῆς. Ἡ οἰκοδομή (μαζί μέ τόν πολιτισμό) εἶναι ἡ βαριά βιομηχανία τῆς Ἑλλάδος, ὁ ἀναπτυξιακός μοχλός, αὐτή φέρνει καί πολλαπλασιάζει τό εὐκολο χρῆμα, τόν πλοῦτο. Τό χρῆμα δέν εἶναι ἁμαρτία ἀντίθετα. Αὐτή εἶναι ἡ μόνη «φιλοσοφία» τῶν κρατούντων καί τῶν κρατουμένων, σέ μέρες μάλιστα ἐλεύθερου καί σκληροῦ ἀνταγωνισμοῦ. Κι ὕστερα;

Ἰστερα,

Γιάνη, γιατί ἔκοψες τό δένδρο,

γιατί, γιατί;

Ἄερας θά 'ναι, λέει ὁ Γιάννης

καί περπατεῖ

ἔλεγε τό ἀναγνωστικό τοῦ δημοτικοῦ, ἤδη ἀπό τό μεσοπόλεμο. Καί ξέρουμε ὅτι, παρά τόν σχολικό φρονηματισμό, ὁ Γιάννης περπάτησε πολύ, παρά πολύ, κόβοντας, καίγοντας καί χτίζοντας δάσος. Ἄλλωστε σέ φρύγανα θά κτίσουν οἱ νέοι οἰκιστές: «ἀποκλειομένων τῶν φρυγάνων», λέει τό νομοσχέδιο.

Ἄγγελος Ἐλεφάντης

## Παλιές καί νέες «ρόζ ἱστορίες» τῶν «ρόζ σελίδων»

**Ἡ** Καθημερινή (24 Σεπτεμβρίου), καί ὄχι μόνον, ἐπισημαίνει στό οἰκονομικό της ἔνθετο, στίς ρόζ σελίδες της, πώς «μόνον 1 στά 3 εὐρώ» τῶν ἀντληθέντων ἀπό τίς εἰσηγμένες ἐταιρεῖες στό Χρηματιστήριο Ἀξιῶν Ἀθηνῶν, τοποθετήθηκε σέ ἐπενδύσεις. Ἀπορία: γιατί μᾶς πέφτει λίγο τό ὅτι 1 στά 3 εὐρώ δαπανήθηκαν γιά παραγωγικές ἐπενδύσεις; Γιατί εἶναι λίγα τά



6,4 δισ. εὐρώ πού δαπανήθηκαν γιά παραγωγικές ἐπενδύσεις; (Ἀπό τά 19,2 δισ. εὐρώ πού εἰσέρευσαν στά ταμεία τῶν ἐκδοτριῶν ἐταιρειῶν τήν τετραετία 1999-2002 δαπανήθηκαν γιά ἐπενδύσεις 6,4 δισ. εὐρώ). Πόθεν δικαιολογεῖται ἡ χρήση τοῦ ἐπιρρήματος «μόνον»; "Ὅσο κι ἂν ἔφαξα, ἀπάντηση δέν πῆρα, οὔτε ἀπό τό ἐν λόγῳ ἄρθρο, οὔτε ἀπό τή συναφή ἀρθρογραφία ἄλλων ρόζ σελίδων ἐκτός αὐτῶν τῆς Καθημερινῆς.

Ἡ ἀποκάλυψη ὅτι «μόνον 1 στά 3 εὐρώ» ἐπενδύθηκαν μᾶλλον συγκαλύπτει, ἀδέξια καί ἀθέλητα, αὐτό πού, ἂν καί παραμένει ὀλοφάνερο, ἔχει χάσει τήν ἐπικαιρότητα του: τό σύνολο τῶν ἀντληθέντων κεφαλαίων ἀπό τό ΧΑΑ τήν τετραετία 1999-2002 καί κυρίως τή διετία 1999-2000 ἦταν ἐκτός καί πέραν πάσης προσδοκίας ἀκόμη καί γιά τίς εἰσηγμένες ἐταιρεῖες. Οἱ ἀριθμοί μιλοῦν ἀπό μόνοι τους: τήν πενταετία 1994-1998 ὁ ρυθμός ἀντλησης κεφαλαίων ἀπό τό ΧΑΑ ἦταν περίπου 1 δισ. εὐρώ ἀνά ἔτος, ἐκτινάχθηκε στά 12(!) δισ. εὐρώ ἀνά ἔτος, στή διετία 1999-2000, γιά νά ξαναπέσει στά 1,35 δισ. εὐρώ ἀνά ἔτος, στή διετία 2001-2002. Τό 1 ἀπό τά 3 εὐρώ πού ἀντλήθηκαν εἶναι ὑπέρμετρα πολύ σέ ἀπόλυτους ἀριθμούς γιά τά κιλά μας.

Ἄν καί παραμένει ζητούμενη ἡ ἀξιολόγηση τῶν παραγωγικῶν ἐπενδύσεων πού πραγματοποιήθηκαν ἀπό τίς εἰσηγμένες ἐταιρεῖες, εἶμαι σχεδόν βέβαιος ὅτι ὁ πακτωλός τῶν χρημάτων πού εἰσέρευσαν στά ταμεία τους τή διετία 1999-2000 ἐπέτρεψε περισσότερες τῶν ἀναγκαίων καί ἐνδεχομένως ὄχι ἐπαρκῶς αἰτιολογημένων ἐπενδύσεων. Ἐννοεῖται «ἀναγκαῖες» καί «αἰτιολογημένες» ἐπενδύσεις σύμφωνα μέ τά κριτήρια τῶν εἰσηγμένων ἐταιρειῶν κι ὄχι κάποια ἄλλα κριτήρια, ἐκτός καπιταλιστικῆς ἀτζέντας καί γι' αὐτό ἐκτός συζητήσεως σήμερα. Ἄν, μάλιστα, δέν ἀποδώσουν τά ἀναμενόμενα τά κεφάλαια πού ἐπενδύθηκαν θά ἐπιδεινωθεῖ ἡ ἤδη ἀπαράδεκτη κατάσταση στό μέτωπο τῆς ἀνεργίας, θά εἶναι σέ βάρος ὅλων μας. Βέβαια, ὅσοι πῆραν κάποιο μερίδιο ἀπό τά ἐπενδυθέντα 6,4 δισ. εὐρώ, εἴτε ὡς προμηθευτές εἴτε ὡς μηχανικοί εἴτε ὡς ἐργαζόμενοι γενικῶς στήν ὑλοποίηση καί λειτουργία αὐτῶν τῶν ἐπενδύσεων ὠφελήθηκαν καί ὠφελοῦνται. Ὅπως ἄλλωστε ὠφελήθηκαν, καταχρηστικῶς καί ὑπέρμετρα αὐτοί, ὅσοι κατάφεραν καί καρπώθηκαν τίς «συνήθειες» ὑπερτιμολογήσεις τῶν ἐπενδύσεων.

Τό κύριο ζήτημα δέν εἶναι ἡ δῆθεν ἔνδεια ἐπενδύσεων ἀπό τίς εἰσηγμένες στό ΧΑΑ ἐταιρεῖες, ἀλλά ἡ ἔνδεια τῶν ὑπολοίπων πού ξέμειναν ἀπό κεφάλαια μιά καί οἱ εἰσηγμένες βούτηξαν τόσο πολύ χρήμα ἀπό τήν ἀγορά ἀκυρώνοντας πολλές ἄλλες —ἐνδεχομένως πιό ἀναγκαῖες— ἐπενδύσεις.

Τό ποτάμι δέν γυρίζει πίσω. Οἱ βλαβερές συνέπειες τῆς κατακόρυφης ἀνόδου καί τῆς παταγώδους πτώσης τῆς ἐγχώριας χρηματιστηριακῆς ἀγορᾶς, οἱ «φοῦσκες» τοῦ ΧΑΑ, ὁ ἰδεολογικός ἄνεμος πού σάρωσε τά μυαλά ἑκατοντάδων χιλιάδων συμπατριω-





τῶν μας καί τίς τσέπες τους (πολλοί ἔχασαν ὄχι μόνον ὅσα χρήματα εἶχαν ἀλλά κι αὐτά πού δανείστηκαν καί χρωστοῦν ἀκόμη), τό ἰδεολόγημα τοῦ «λαϊκοῦ καπιταλισμοῦ» μέσω ΧΑΑ, μᾶς βαραίνουν καί θά μᾶς βαραίνουν.

Ἄς μὴν προσθέτουν, λοιπόν, νέα βάρη οἱ ἐπαγγελματίες δημοσιογράφοι τῆς χρηματιστηριακῆς ζωῆς τοῦ τόπου, πιστεύω ἐξ' ἀμελείας, μέ νέες «ρόζ ἱστορίες» στίς «ρόζ σελίδες» τους. Οἱ παλιές «ρόζ ἱστορίες» τῶν «ρόζ σελίδων», εἰδικά στίς χρονιές 1998-2000, μέ τά σχόλια καί τίς ἐμβριθεῖς ἀναλύσεις γιά τά «δυνατά χαρτιά», γιά τίς ἀποκλειστικές πληροφορίες καί τούς ψιθύρους περί «γενναίων ἐπιχειρηματικῶν κινήσεων» τοῦ ὀμίλου X, περί ἐξαγορῶν τοῦ α ἀπό τόν β, καί λοιπά σχετικά, ἔκαψαν πάρα πολλούς κι ὠφέλησαν παρά πολύ λίγους. Οἱ τωρινές «ρόζ ἱστορίες» τῶν «ρόζ σελίδων» καί ἐν προκειμένῳ αὐτές πού προκάλεσε καί θά προκαλέσει ἡ ἔκθεση γιά τή χρήση τῶν ἀντληθέντων κεφαλαίων ἀπό τό ΧΑΑ τήν τετραετία 1999-2002 ἄς ἀποστρέψουν γιά λίγο τό βλέμμα τους ἀπό τό «μόνον 1 εὐρώ στά 3» κι ἄς ἐστιάσουν τήν προσοχή τους στά ὑπόλοιπα «2 εὐρώ στά 3».

Ἄπό τά 19,2 δισ. εὐρώ (6,5 τρισ. δρχ.) πού εἰσέπραξαν οἱ ἐκδότριες ἐταιρεῖες τήν τετραετία 1999-2002 τά 6,4 δαπανήθηκαν γιά ἐπενδύσεις. Πρός τά πού διοχέτευσαν τά ὑπόλοιπα 12,8 δισ. εὐρώ; Περίπου 7 δισ. εὐρώ δαπανήθηκαν γιά ἐξαγορές καί περίπου 5,8 δισ. εὐρώ γιά κεφάλαια κίνησης καί μείωσης τραπεζικοῦ δανεισμοῦ τῶν ἐταιρειῶν. Τό ζουμί τῆς ὑπόθεσης βρίσκεται στίς ἐξαγορές, στά 7 δισ. εὐρώ, στό «1,1 εὐρώ στά 3».

Δέν εἶναι δυνατόν νά ἀνοίξουμε ἐδῶ τόν φάκελο αὐτῶν τῶν ἐξαγορῶν. Ὁ φάκελος εἶναι ὀγκώδης καί μᾶς λείπουν πάρα πολλά στοιχεῖα. Ἐπισημαίνουμε, ἀπλῶς, αὐτό πού εἶναι κοινό μυστικό: οἱ περισσότερες ἐξαγορές ἔγιναν σέ ἀδικοιολόγητα ὑψηλές τιμές, πολύ λίγοι κέρδισαν πάρα πολλά ἀπό πάρα πολλούς πού ἔχασαν. Ἀλλά τό πιό σημαντικό εἶναι οἱ συνέπειες αὐτῶν τῶν ἐξαγορῶν, ὁ οὐριος ἄνεμος πού προκάλεσαν οἱ πληροφορίες γιά τόσες καί τόσες ἐξαγορές —κυρίως στήν περίοδο 1998-2000—, ἕνας οὐριος ἄνεμος πού φούσκωσε τά πανιά τῶν μετοχῶν ὅσων ἐμπλέκονταν στό παιχνίδι τῶν ἐξαγορῶν κι ἔκανε περιζήτητα τά ὑπερτιμημένα χαρτιά τους. Αὐτός ὁ τρελός χορός τῶν ἐξαγορῶν ἔχει σήμερα κοπάσει. Τό ἄν θά ξαναρχίσει μᾶς εἶναι ἄγνωστο. Τό ΧΑΑ φυτοζωεῖ.

Υ.Γ. Οἱ «ρόζ ἱστορίες» παραπέμπουν σέ ἐρωτικές ἱστορίες, κουτσομπολιά καί λαθρογαμικές μυθοπλασίες. Οἱ «ρόζ σελίδες» παραπέμπουν στήν πλημμυρίδα τῆς ἔντυπης καί ἠλεκτρονικῆς οικονομικῆς ὕλης. Οἱ «ρόζ ἱστορίες» τῶν «ρόζ σελίδων» εἶναι ἀέρας κοπανιστός, ὅπως καί πολλές ἀπό τίς παραπάνω ἐξαγορές.

Βασίλης Ζουναλής



## Ὁ πράσινος ἀνώτερος τοῦ...μαύρου χρυσοῦ

**Ε**κτεταμένη νοθεία στά καύσιμα, πού διακινοῦνται στήν Ἑλλάδα, ἀπεκάλυψε ἔρευνα τοῦ Ἐθνικοῦ Μετσοβίου Πολυτεχνείου ἡ ὁποία δημοσιεύτηκε στά *ΝΕΑ* τῆς 29ης Σεπτεμβρίου.

Ἐνδεικτικό τῆς ἔκτασης τοῦ φαινομένου ἡ (μετριοπαθῆς) ἐκτίμηση τῆς ἔρευνας πώς οἱ διαφεύγοντες ἐτησίως δασμοί, ἐξ αἰτίας αὐτῆς τῆς νοθείας, ἀνέρχονται σέ τρία δισ. εὐρώ. Ὅ ἐστι μεθερμηνευόμενον, σέ ἀπλά νεοελληνικά, 1 τρισεκατομμύριο δραχμές —καλά διαβάσατε— φοροδιαφυγή καί παράνομος, «μαῦρος», (σάν καί τό ἀρχικό χρῶμα τοῦ πετρελαίου, πού διακινεῖται) πλουτισμός.

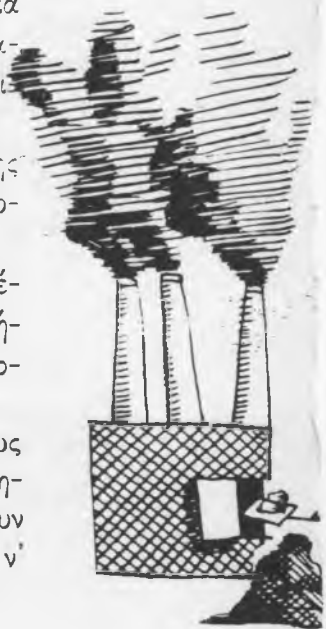
Σύμφωνα μέ τήν ἔρευνα ἡ νοθεία συνίσταται κατά κύριο λόγο στή διοχέτευση στήν ἀγορά μαύρου — χαμηλοῦ δασμοῦ — πετρελαίου ναυτιλίας, κόστους 0,15€ τό λίτρο — ἢ — κόκκινου, πετρελαίου θέρμανσης — τιμῆς 0,30€ τό λίτρο— ὡς πράσινου, πετρελαίου κίνησης — μέ τιμή διάθεσης στόν καταναλωτή 0,70€ τό λίτρο.

Μήν νομίσετε ὅμως πώς πρόκειται γιά μιά δουλειά εὐκολη...κατά τήν ὁποία βγαίνει ἄφθονο τό χρῆμα, χωρίς κόπο. Μπορεῖ ἡ ἐπιχείρηση νά μήν εἶναι ἐντάσεως κεφαλαίου, οὔτε νά προϋποθέτει ὑψηλή τεχνολογία. Ὅπως κάθε ἐπιτυχῆς παραγωγική δραστηριότητα ὅμως ἀπαιτεῖ ἐκτεταμένη συνέργεια καί συνεργασία κράτους καί ἰδιωτῶν καί μολοντί δέν τῆς φαίνεται ἐνσωματώνει σημαντικό νόου χάου, κυρίως ὅσον ἀφορᾷ τή διαδικασία καί τό τίμιμινγκ ὑλοποίησης αὐτῆς τῆς συνέργειας-συνεργασίας.

Γιά νά ἐπιτευχθεῖ αὐτή ἡ πλέον προσοδοφόρος ἀπανταχοῦ τῆς οἰκουμένης ἀλλαγή χρώματος προϊόντος —ἐνα τρισ. δραχμές παράνομο κέρδος— χρειάζεται ἀλληλοδιαδόχως καί κατά σειρά:

— Νά φορτωθεῖ στά διύλιστήρια — χωρίς ἔλεγχο προορισμοῦ — ἐνδεχομένως καί ποσότητας — μαῦρο πετρέλαιο ναυτιλίας ἢ — πάλι ἀπό τά διύλιστήρια — κόκκινο πετρέλαιο θέρμανσης, μέ ἐν πολλοῖς ἄγνωστους καί ἀνύπαρκτους παραλήπτες...

— Νά μεταφορτωθεῖ αὐτό τό πετρέλαιο κατά μυστήριο τρόπο — συνήθως λίγο ἔξω ἀπό τό λιμάνι — σέ μικρότερα, ἀγνώστων στοιχείων καί ἰδιοκτητῶν πλοίαρια διακίνησης καυσίμων. Αὐτά μέ τή σειρά τους τό ξαναφέρνουν ἥσυχα-ἥσυχα καί λάθρα στό λιμάνι καί τό διοχετεύουν, χωρίς πάλι κανείς ν'





ἀντιληφθεῖ τό παραμικρό σέ βυτιοφόρα αὐτοκίνητα πού περιμένουν ἐκεῖ μέ τίς ὥρες, χωρίς κανέναν νά ἐνδιαφερθεῖ γιά τήν ὑπαρξή τους. Αὐτά πλέον τό διακινοῦν πρός ἄγνωστους παραλήπτες καί προορισμούς...

Ὅδεύει στήν κατανάλωση; Καί πῶς;

Μή βιάζεστε! Ὁ κύκλος παραγωγῆς δέν ἔχει ἀκόμα ὀλοκληρωθεῖ. Μήν νομίζετε πῶς βγαίνει τόσο εὐκόλα τό φράγκο....

Γιά τή συνέχιση τῆς παραγωγικῆς δραστηριότητος λοιπόν:

— Ἔχουν στηθεῖ σέ δύο χιλιάδες καί πλέον σημεῖα —καί μιλάμε μόνο γιά τό Λεκανοπέδιο— (παράνομες;) δεξαμενές καί ἐργαστήρια, γιά νά πραγματοποιήσουν τήν πλέον σημαντική ἀπό πλευρᾶς προστιθέμενης ἀξίας διαδικασία. Ν' ἀποχρωματίσουν τό πετρέλαιο καί ἀπό μαῦρο τῆς ναυτιλίας — ἀξίας 0,15€ τό λίτρο — ἤ κόκκινο τῆς θέρμανσης — ἀξίας 0,30€ τό λίτρο, νά τό ἀποκαθάρουν, νά τό ξανακάνουν πράσινο. Ἄχραντο καί ἀμόλυντο βγαίνει ἀπό τά ἐργαστήρια, ἔτοιμο πλέον νά πουληθεῖ στήν ἀγορά ἔναντι 0,70€ τό λίτρο.

— Χρειάζεται μόνο γι' αὐτό τό ἀποφασιστικό βῆμα τῆς διάθεσης στήν ἀγορά νά μεσολαβήσουν οἱ συνάδελφοι τοῦ κ. Μακρυβέλιου —, εἶναι ὁ πρόεδρος τῶν βενζινοπωλῶν — ὥστε ἀπό τά πρατήρια ὑγρῶν καυσίμων νά διοχετευθεῖ πρός χρήση σέ φορτηγατζῆδες, ταξιτζῆδες καί λοιπές φορολογικῶς νομοταγεῖς δυνάμεις...

Καί γιά νά ὀλοκληρωθεῖ... ὁμαλά αὐτή ἡ τελευταία συναλλακτική σχέση, χρειάζεται νά 'ναι ἀνεξέλεγκτες οἱ ποσότητες πετρελαίου πού ἀγοράζονται καί πουλιοῦνται ἀπό τά βενζινάδικα. Νά μήν μετρίεται τί μπαίνει καί τί βγαίνει ἀπό τό μαγαζί. Τό κατανοήσαμε αὐτό παρακολουθώντας τούς πρόσφατους, μέχρις ἐσχάτων, ἀγῶνες τῶν βενζινοπωλῶν κατά τῶν ἀντλιῶν, τῶν ἐφοδιασμένων μέ ταμειακές μηχανές...

— Ἐν τῇ ρύμη τοῦ λόγου παρασυρθῆκαμε σέ μιά ἀνακρίβεια, τήν ὁποία καλό εἶναι νά ἐπανορθώσουμε.

Ἄναφέραμε πῶς τό πετρέλαιο παραδίδεται ἄχραντο —ἀμόλυντο— στήν κατανάλωση. Ἡ ἀλήθεια εἶναι πῶς τό πετρέλαιο διοχετεύεται πρός χρήση ἄσπιλο —ἀγνό, ὅπως περίπου βγαίνει ἀπό τή μάνα του— χωρίς νά ἔχουν μεσολαβήσει ὅλες ἐκεῖνες οἱ ἐπεξεργασίες πού μέ πρόσχημα τήν καλύτερη διύλισή του ἀλλοιώνουν τή φύση του.

Μπορεῖ λοιπόν καί ἀποδίδει ἐξαπλάσια ὡς εἰκοσαπλάσια τῆς ἐπιτρεπόμενης, ποσότητα θείου στήν ἀτμόσφαιρα (ἐξαρτᾶται ἂν προέρχεται ἀπό πετρέλαιο θέρμανσης ἢ ναυτιλίας) καί ἀνάλογες ποσότητες αἰθάλης καί ἄλλων ἐπικίνδυνων γιά τήν ὑγεία οὐσιῶν.





Ἐνάλογες βέβαια, ὅσον ἀφορᾶ τὴν παραγωγή καρκινολογῶν καὶ ἐν γένει ἐπιβλαβῶν οὐσιῶν, εἶναι καὶ οἱ ἐπιδόσεις τῆς παράνομης ἀμόλυβδης βενζίνης πού διοχετεύεται ἄφθονη, ἐπίσης, στὴν ἀγορά.

Γιὰ νὰ μὴν κουράσουμε τὸν ἀναγνώστη παραλείπουμε κάθε περαιτέρω ἀναφορά στὴν ἐξίσου ἐνδιαφέρουσα διαδικασία «ἀπὸ τὴν παραγωγή στὴν κατανάλωση» αὐτοῦ τοῦ προϊόντος, πλὴν μιᾶς ἀναγκαίας διευκρινήσεως.

Στὴν περίπτωση τῆς ἀμόλυβδης βενζίνης, σέ ἀντίθεση μὲ ὅ,τι συμβαίνει στὸ πετρέλαιο, ἔχουμε νοθεῖα —προσθήκη ἄλλων ἐπικίνδυνων γιὰ τὴν υγεία οὐσιῶν — γιὰ νὰ παραχθεῖ ἡ, ἀκριβότερη, σουπερ ἀμόλυβδη.

Τελευταῖα ὅμως πληθαίνουν οἱ περιπτώσεις τῶν οἰκολόγων βενζινοπωλῶν, πού διαθέτουν, ὡς σουπερ, ἀνόθευτη τὴν ἀπλή ἀμόλυβδη, ἀρκούμενοι στὴν ἀβλαβὴ γιὰ τὸ περιβάλλον, ἀλλοίωση πρὸς τὰ πάνω μόνο τῆς τιμῆς της...

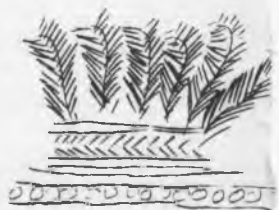
Κλείνω μὲ τὴ διατύπωση δύο ἀποριῶν, ὅσον ἀφορᾶ τὴν κρατικὴ πολιτικὴ ἐπὶ τοῦ θέματος.

Ἡ πρώτη ἀφορᾶ στὴ σπουδὴ πού ἐπέδειξε ὁ κ. Σημίτης νὰ ξαποστελεῖ τὸν κ. Κουλούρη ἅμα τῇ ὑπουργοποιήσει του, στίς λαϊκὲς γιὰ νὰ ἐλέγξει τίς τιμές στὰ κολοκυθάκια. Ἀποτέλεσμα ἦταν νὰ μὴν ἀντιληφθεῖ ὁ δαιμόνιος Σάιμον πὼς στίς ἱστοσελίδες τοῦ ὑπουργείου Ἀνάπτυξης του προβάλλονται ὡς «φτηνά πρατήρια» —πού πρέπει νὰ προτιμοῦν οἱ καταναλωτές— αὐτὰ πού καὶ πρωταγωνιστοῦν —σύμφωνα μὲ τὴν ἔρευνα τοῦ ΕΜΠ— στὴ νοθεῖα τῶν καυσίμων.

Ἡ δευτέρη ἀπορία μου ἔχει νὰ κάνει μὲ τὴν κυβερνητικὴ πολιτικὴ ἐπὶ τῶν ἀποκρατικοποιήσεων. Θεωροῦσα ὡς τώρα (καὶ τὰ στοιχεῖα τῆς ἔρευνας τῶν Νέων τὸ ἐπιβεβαιώνουν) πὼς ἡ ἐπιλογή ν' ἀποκρατικοποιηθεῖ πρῶτα ὁ κρατικὸς τζόγος (καζίνο κ.λπ.) ἀντὶ τῆς ἐνέργειας (ΕΛΠΕ κ.λπ.) ἦταν γιὰ τὸ μαῦρο-κόκκινο τῆς ρουλέτας εἶναι λιγότερο προσοδοφόρο ἀπὸ τὸ...οὔτε μαῦρο, οὔτε κόκκινο ἀλλὰ πράσινο, τοῦ πετρελαίου.

Ἐπομένως, ἂν κάτι ἔπρεπε νὰ δοθεῖ βορὰ στὸν ἀδηφάγο φιλελευθερισμὸ εἶναι ὁ τζόγος καὶ ὄχι τὰ...πετρέλαια.

Μέ ἔβρισκε σύμφωνο λοιπόν ἡ σχετικὴ κρατικὴ πολιτικὴ, ὡς σήμερα, πού ἀκούω κάτι περίεργα γιὰ ἀποκρατικοποιήσεις κ.λπ. καὶ τῶν πετρελαίων.. Θά 'ναι ὀλέθριο νὰ ἀλλάξει σήμερα αὐτὴ ἡ πολιτικὴ ὅταν μάλιστα φαίνεται: πὼς ὁ μοναδικὸς τρόπος νὰ ἐλέγξει τὸ κράτος τὸ ἕνα τρισ. τῶν διαφευγόντων δασμῶν τοῦ πετρελαίου (κοντὰ στὸ 9% τοῦ κρατικοῦ προϋπολογισμοῦ. ἐάν δὲν κάνω λάθος) εἶναι νὰ γίνεῖ τὸ ἴδιο παραγωγὸς καὶ διακινητὴς του. Μόνον ἔτσι «τὰ χρήματά σου ξαναγυρίζουν σέ σένα»...



Σταῦρος Λιβαδάς

# ΕΝΑΣ ΑΛΛΟΣ ΚΟΣΜΟΣ ΕΙΝΑΙ ΕΦΙΚΤΟΣ; ΙΣΩΣ, ΕΦΟΣΟΝ...

του Άγγελου Ελεφάντη

**Ε**χω κι άλλες φορές υποστηρίξει ότι οι «διανοούμενοι», κατηγορία κοινωνική και ταυτόχρονα πολιτική, δεν υπάρχουν πιά, «τούς πάτησε τό τρένο», ή έστω μέ μιά ήπιότερη –κι ίσως πιό εύστοχη επίσημανση– τό καθεστώς του όρου «διανοούμενος» είναι σήμερα άβέβαιο και άσαφές. Έννοώ διανοουμένους σάν εκείνους πού οι ιστορικοί, κοινωνικοί, πολιτικοί και ιδεολογικοί άγώνες του 20ού αιώνα συνέβαλλαν νά επιστρατευθούν στά μεγάλα χειραφετητικά και άπελευθερωτικά κινήματα, και συνάμα στίς γραμμές τής Άριστεράς, εκείνους πού ό Γκράμσι, μέ μιάν όξύτατη κατηγοριοποίηση πού έπεξεργάστηκε, όνόμασε «όργανικούς» διανοουμένους τής εργατικής τάξης. «Τό τρένο πού πάτησε» τούς διανοουμένους δεν είναι άλλο από τήν άποστράτευσή τους, τήν άποστράτευση πού παρατηρείται τίς τελευταίες δεκαετίες και τή μετατροπή τους σε κρατικούς διανοουμένους ή ιδιωτικοποιημένους. Αυτά, βέβαια, δεν σημαίνουν ότι σήμερα δεν υπάρχουν μεγάλα πνεύματα, ότι δεν υπάρχουν μεγάλοι έπιστήμονες, δημιουργοί, καλλιτέχνες και διανοητές, ότι οι άνθρωποι του πνεύματος, τής τέχνης και τής έπιστήμης εκφράζονται όλοι μέσα από τή «φτωχή σκέψη», τή μοναδική σκέψη του νεοφιλελευθερισμού και του κράτους. Άντίθετα σήμερα οι άνθρωποι τής διανοήσης έχουν γίνει πολύ περισσότεροι απ' ό,τι σε παλαιότερες εποχές. Άλλαξε όμως ή στάση και ή όπτική. Κατά κάποιο τρόπο ιδιωτικοποιήθηκαν. Διεκδικώντας τήν ανεξαρτησία τους και τήν άυτόνομία τους από κομματικούς και κρατικούς έναγκαλισμούς, διέρρηξαν τή σχέση τους μέ συλλογικά σώματα και άποδόθηκαν ως «έλεύθερα πνεύματα» στον έαυτό τους. Εκείνες οι παλαιές έντάξεις στά σοσιαλιστικά, τά κομμουνιστικά, τά άντιαποικιοκρατικά, τά άντιιμπεριαλιστικά, τά άντικληρικατικά, τά άντιφασιστικά, δημοκρατικά κινήματα μοιάζουν παλιοκαιρίσιοι άναχρονισμοί κι έπιδιώσεις των σταλινικών και των θλιβερών «συννοδιπόρων» τους. Αυτή ή άπόσταση των διανοουμένων –πού τούς καταργεί ως διανοουμένους–



άν δεν μπορεί νά χαρακτηρισθεί ως *trahison des clercs* (προδοσία των ταγών), όπως τήν είχε χαρακτηρίσει προσφύεστατα ό Ζυλιέν Μπεντά, είναι όπωσδήποτε ένα είδος σιωπής. Τά δραστικά όπλα τής διανοήσης έσίγησαν. Άλλ' αυτή ή σιγή ήταν ταυτόχρονα άποχαρκτηρισμός των διανοουμένων ως όργανικού στοιχείου των χειραφετητικών κινήματων. Η άλλη όψη τής ίδιας διαδικασίας και του σύστοιχου άποτελέσματος ήταν ή καθίζηση των πάσης φύσεως λαϊκών όργανώσεων, παρά τά κάποια ένθαρρυντικά ξεσπάσματα του τελευταίου καιρού, ιδιαίτερα στά άντιπολεμικά, τά άντιρατσιστικά και «άντιπαγκοσμιοποιητικά» μέτωπα.



Οί σκέψεις αυτές μού ξανάρθαν έπιτακτικά στό νοῦ πρίν μερικές μέρες, ὅταν ὁ Συνασπισμός προσκάλεσε ἀνέντακτους καί ὀργανωμένους διανοομένους σέ μιά ἄτυπη συζήτηση, καί τούς κάλεσε νά συμβάλουν μέ τίς ιδέες καί τίς προτάσεις τους στήν ἐμβάθυνση, τήν ἀρτίωση καί τήν ἐξειδίκευση τῶν προγραμματικῶν του θέσεων. Ὡστε ὁ Συνασπισμός νά ἀποκτήσει ἕνα προγραμματικό λόγο πιά πειστικό, πιά φερέγγυο.

Ἦταν ἐνδιαφέρουσα ἡ πρωτοβουλία τοῦ ΣΥΝ, πολύ περισσότερο πού ἀνταποκρίθηκαν σ' αὐτήν πάνω ἀπό ἑκατό ἄνθρωποι, τῆς ἐπιστήμης, κυρίως πανεπιστημιακοί. Ἀνάμεσά τους κι ἐγώ. Ἦταν ἐνδιαφέρουσα ἡ πρωτοβουλία ὄχι μόνον γενικά ἀλλά καί διότι μπορεῖ νά συμβάλει στή συνεργασία καί τή συσπείρωση διάσπαρτων θελήσεων. Καί ἐπειδή ἡ περίοδος εἶναι προεκλογική. Ἀκριβῶς ἐπειδή ἡ περίοδος εἶναι προεκλογική.

Οἱ ἐκλογές εἶναι μιά μεγάλη πολιτική μάχη στό πλαίσιο τῆς δημοκρατίας, μιά μάχη στήν ὁποία τά κόμματα προσπαθοῦν νά πείσουν τόν κόσμο ὅτι τά προγράμματά τους εἶναι τά καλύτερα καί νά ἀποσπᾶσουν ὅσο τό δυνατόν περισσότερες ψήφους. Χωρίς ψήφους ἤ μέ πενιχρά ποσοστά, οἱ πολιτικές δυνάμεις καταντοῦν πολιτικές ἀδυναμίες καί καταλαμβάνουν τή θέση πού τούς πρέπει στό περιθώριο. Ξέρουμε βέβαια

ὅτι τά μεγάλα κόμματα, τά κυβερνητικά, καταφέρνουν καί ἀποσποῦν τή μερίδα τοῦ λέοντος μέ τήν παροχολογία καί τήν ὑποσχαιολογία. Γνωστά αὐτά, χιλιοειπωμένα ἐτοῦτο τόν καιρό μέ τόν προεκλογικό ὄρμαγδό ὑποσχέσεων καί παροχῶν ἀπό ΠΑΣΟΚ καί Ν.Δ. Δέν εἶναι ὅμως μόνον οἱ ὑποσχέσεις καί οἱ δημαγωγικές παροχές πού φέρνουν τό ἀποτέλεσμα ἀλλά καί, κυρίως, τό γεγονός ὅτι τά μεγάλα ἀστικά κόμματα, ἀστικά παρά τή μεγάλη λαϊκή τους ἐκλογική πελατεία, ἔχουν «πέσεις» ὅτι μόνον ἀπ' αὐτά ἀσκεῖται ἡ πολιτική, μόνον αὐτά εἶναι οἱ πολιτικοί διαχειριστές μέ ἀπαράγραπτα δικαιώματα στή διαχείριση τοῦ κράτους πού τούς ἔχει «ἀναγνωρίσει» ἡ ἱστορία. Ὁ λόγος τους, ἀκραῖα ἰδεολογηματοποιημένοι, συνθηματικός καί ἐξαγγελτικός (τῆς εὐτυχίας ἐννοεῖται) συναντᾶ τίς ἐπίσης ἰδεολογηματοποιημένες παραστάσεις τοῦ λαϊκοῦ κόσμου, συναντᾶ τίς κορπορατιστικές ἐγκλήσεις τῶν λαϊκῶν στρωμάτων (παρέχει δάση, αἰγιαλούς, αὐτοκίνητα φθηνά, πανεπιστήμια παντοῦ, νομιμοποιεῖ αὐθαίρετα, ἐπιδοτεῖ, «παρέχει» εὐκαιρίες ἀνάπτυξης, φτιάχνει δρόμους, ὀλυμπιακά ἔργα κ.λπ., κ.λπ.) κι ἔτσι πείθει. Αὐτά εἶναι τά ὕλικά τῆς πειθοῦς, ἡ καλλιέργεια δηλαδή μιάς ἤδη ψευδοῦς συνείδησης κι ὄχι ἡ βία, ἡ νοθεία ἢ ἡ ἐπίκληση τοῦ ἀπό βορρᾶν κινδύνου, ὅπως παλαιότερα. Καί βέβαια πείθει μέ τή συνηγορία τοῦ θεάματος, μέ τή θεαματοποίηση τῆς ζωῆς πού μέ δραστικό τρόπο παρέχουν τά ποικιλώνυμα ΜΜΕ.



Αυτά όλα –κι άλλα πολλά– συνιστούν τόν σημερινό τρόπο άσκησης της πολιτικής ζωής: ή συναγωγή απολιτικών συμπεριφορών.

Η Άριστερά ωστόσο, πού κι αυτή, καλείται να πείσει, και να πείσει πολλούς, δέν διαθέτει τά μέσα τών αστικών κομμάτων.

1ο Δέν διαθέτει χρήμα ούτε διαχειρίζεται δημόσιο χρήμα, ώστε ν' αρχίσει κι αυτή τήν υποσχεσιολογία και τήν παροχολογία. Άλλωστε και ή μιά και ή άλλη είναι απορριπτέα γιά τίς αξίες της.

2ο Δέν διαθέτει μεγάλα ΜΜΕ. Ούτε μπορεί ούτε θέλει ν' ασκήσει πολιτική διά της θεαματοποίησης της ζωής. Πεδίο της δέν είναι ή εικονική πραγματικότητα αλλά ή πραγματικότητα, τό πραγματικό –όχι τό εικονικό. Άπ' αυτή τήν άποψη ως ΜΜΕ δέν διαθέτει παρά τήν *Αυγή*, τήν *Έποχή*, τόν *Πολίτη* και κάτι άλλα έξίσου τρομερά σέ άκροαματικότητα και κυκλοφορία ΜΜΕ.

3ο Η Άριστερά δέν βολεύεται, ή δέν πρέπει νά βολεύεται, μέ τόν ιδεολογηματοποιημένο λόγο, τόν δημαγωγικό, τόν λόγο της κίβδηλης συνείδησης. Αντίθετα ό λόγος της, λόγος όρθός και πεφωτισμένος προσπαθεί νά διαφωτίσει τά σκοτάδια και διαφωτίζοντας νά πείσει. Δέν έχει άλλο δρόμο. Ό δρόμος της Άριστεράς είναι αντίθετος στους πάσης φύσεως φενακισμούς, εκεί δοκιμάζεται.



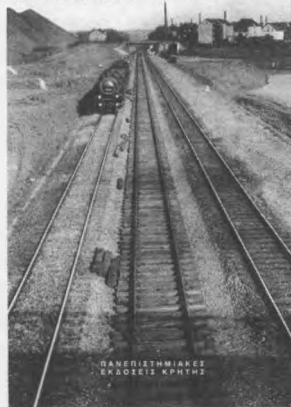
Έκει δοκιμάζονται και οι άριστεροί διανοούμενοι: στό νά πείσουν τά λαϊκά στρώματα και νά τά άποσπάσουν από τή μυθολογία και τή σαγήνη τών αστικών κομμάτων. Τοῦτο, ωστόσο, –πού τόσο λείπει– είναι τό πιο δύσκολο πράγμα. Είναι όμως ύψιστης πνευματικότητας και «διανοητικότητας» έργο, πού ξανατοποθετεί διανοητές και έπιστήμονες στό ρόλο και τή λειτουργία του διανουμένου. Μέ μιά λέξη –τόσο εύκολη νά τήν πεις και τόσο δύσκολη νά τήν υπηρετήσεις: χρειάζεται στρατεύση τών διανουμένων ώστε νά έπιτευχθεί ή μεγάλη συστράτευση πού θά μετατρέψει τήν Άριστερά από αδυναμία σέ δύναμη. Ίδιως τώρα: τώρα πού ή περιόδος είναι προεκλογική. Δέν έννοώ νά περπατάμε στό δρόμο μαζί μέ τόν Κωνσταντόπουλο αλλά μπρατσέτα ούτε νά τό ρίξουμε στήν άφισοκόλληση, αλλά πολύ απλά νά πείσουμε τούς νέους και τίς νέες, πού δέν διαβάσουν καν έφημερίδα, νά πάρουν στά σοβαρά τόν έαυτό τους, νά ένδιαφερθούν γιά τήν πολιτική, ν' ανακαλύψουν μέσα από τούς δικούς τους θηματισμούς τήν Άριστερά, νά κάνουν αυτήν τήν άνεπανάληπτη ανακάλυψη, πού αλλάζει τή ζωή. Κι άλλα πολλά.

Γνωρίζουμε, βέβαια, ότι ή Άριστερά δέν είναι παρθένα. Κουβαλάει άμαρτίες πολλές, κουβαλάει τήν ιστορία της. Κι αυτό τό βάρος τή γονατίζει. Άλλά αν δέν σηκώσει αυτό τό βάρος, τό δικό της βάρος, πώς θά άρει τās άμαρτίας του κόσμου; Πώς θά πείσει ή Άριστερά, ή άνανεωτική-ριζοσπαστική άριστερά, ή άπότο-

κος του άνανεωτικού κομμουνιστικού κινήματος αν δέν άναμετρηθεί και δέν νικήσει τό ΚΚΕ, νά καταδείξει δηλαδή ότι τό κόμμα αυτό είναι ένας δογματικός και συντεχνιακός άναχρονισμός;

Η πρόσκληση του ΣΥΝ πρως διανουμένους είναι ένδιαφέρουσα, έλεγα πιο πάνω. Είναι ένδιαφέρουσα, νά προσθέσω επίσης, γιατί άποτελεί μιά πρόσκληση οι «διανοούμενοι» νά άπαλλαγούν από τά εισαγωγικά πού περιβάλλουν τό όνομά τους, από έπιστήμονες και καλλιτέχνες νά μετατραπούν σέ διαφωτιστές της κοινωνικής άδράνειας, τών πολλαπλών κοινωνικών δαιμονιών πού κατέχουν τά πνεύματα. Κι αυτή τή διαφώτιση, *μαζί μέ τήν προσωπική τους στράτευση*, νά τή συνδέσουν μέ τήν Άριστερά, τή δική μας Άριστερά, νά τήν πολιτικοποιήσουν, νά πείσουν κόσμο, νά τήν κάνουν σοβαρό εκλογικό ποσοστό υπέρ της δικής μας Άριστεράς. Ναι, σοβαρό, εκλογικό ποσοστό πού όλοι θά είναι υποχρεωμένοι νά τό πάρουν υπόψη τους, διότι άνευ αυτού, άνευ της βουλήσεως και της δύναμης πού θά έχει μέσα του, ουδέν έστί γενέσθαι τών δεόντων. Τά όπλα τών «διανουμένων» (όταν ξαναγίνουν διανοούμενοι) είναι μεγάλου βεληνεκούς και έξαιρετικής δραστηκότητας: είναι τά όπλα της πειθούς. Είναι εκείνες οι ιδέες πού όταν τίς ένστερνισθούν οι μάζες γίνονται υλικές δυνάμεις της επανάστασης (Μάρξ). Μόνο τότε ένας άλλος κόσμος είναι εφικτός.

#### ΕΝΑΣ ΖΩΓΡΑΦΟΣ ΤΟΥ ΚΑΙΡΟΥ ΜΑΣ JOHN BERGER



16 x 23,7 cm, σελ 190

Τιμή: 16 ευρώ

Ο διάσημος συγγραφέας και ιστορικός της τέχνης Τζων Μπέρτζερ έδωσε με αυτό το μυθιστόρημα το συγκλονιστικό πορτραίτο ενός στρατευμένου καλλιτέχνη που παλεύει ασταμάτητα με τον εαυτό του και τις αμφιβολίες του.

Η καθημερινότητα ενός πρόσφυγα καλλιτέχνη και οι αισθητικές και κοινωνικές απόψεις ενός ώριμου στοχαστή, συνθέτουν μια ιστορία γεμάτη προβληματισμούς οι οποίοι δεν έχουν χάσει τήν επικαιρότητά τους.

#### ΕΝΑΣ ΖΩΓΡΑΦΟΣ ΤΟΥ ΚΑΙΡΟΥ ΜΑΣ JOHN BERGER



ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΕΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΚΡΗΤΗΣ  
Ίδρυμα Τεχνολογίας και Έρευνας

Μάνης 5, 106 81 Αθήνα, Τηλ.: 210 38 18 372, Fax: 210 330 1583

# ΟΙ ΛΟΓΟΙ ΔΙΑΤΗΡΗΣΗΣ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΣΤΕΡΕΟΤΥΠΩΝ ΓΙΑ ΤΗΝ ΤΟΥΡΚΙΑ ΚΑΙ ΤΟΥΣ ΤΟΥΡΚΟΥΣ\*

του 'Αλέξη 'Ηρακλείδη

**Σ**τήν ελληνική περίπτωση τὰ ἐθνοκεντρικά στερεότυπα, ειδικά σέ σχέση μέ τήν Τουρκία «ζούν και βασιλεύουν». Αυτό δέν ισχύει μόνο για τὸ παιδικό και ἐφηβικό μυαλό πού «βομβαρδίζεται» ἀπό τή σχολική ἐκπαίδευση μέ ἄκριτα διπολικά στερεότυπα (μία ἐκπαίδευση πού ἔχει στούς πρωταρχικούς της στόχους νά δημιουργήσει ἐνθερμους πατριώτες, πού, μεταξύ ἄλλων θά ἀγνοοῦν ἢ/καί θά ἀντιπαθοῦν και θά ὑποτιμοῦν τοὺς γειτονικούς λαούς και κυρίως τοὺς Τούρκους).

Γιατί «ζούν και βασιλεύουν» τὰ διπολικά στερεότυπα; Δύο προφανείς λόγοι εἶναι ὅτι ἡ συντριπτική πλειοψηφία τῶν ἐνήλικων Ἑλλήνων δέν ἔχει τὸ χρόνο ἢ τή διάθεση νά θέσει σέ ἀμφιβολία αὐτά πού ἔχει μάθει στό σχολεῖο. Τὰ ἐκλαμβάνει ὡς θέσφατα, ὡς «τὴν ἀλήθεια». Ἐπίσης τὰ στερεότυπα αὐτά εἶναι «βολικά» και, τὸ κυριότερο, σέ κάνουν ὑπερήφανο πού εἶσαι Ἑλληνας. Γιατί νά τὰ ἀλλάξεις;

Πέραν ἀπὸ τὴν πολιτική κοινωνικοποίηση διὰ μέσου τῆς πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας ἐκπαίδευσης και τῶν ἐπακόλουθῶν της, θά ἀναφερθοῦμε σέ μία σειρά ἀπὸ λόγους, (1ον) γενικούς (δηλαδή αὐτοὺς πού ἀφοροῦν ὅλες τίς περιπτώσεις δυαδικῶν διενέξεων μεταξύ λαῶν) και (2ον) ἐιδικούς, πού ἀφοροῦν τὴν ἐλληνική περίπτωση. Θά περιοριστῶ σέ τρεῖς γενικούς λόγους:

1. Οἱ εἰκόνες-στερεότυπα ἀποτελοῦν τὸν ἀπαραίτητο γνωστικό χάρτη, για νά κατανοηθεῖ ἡ περίπλοκη και ἀντιφατική διεθνὴς πραγματικότητα, ειδικά σέ καταστάσεις ἀνασφάλειας και ἀβεβαιότητας. Στούς ἀνθρώπους ὑπάρχει ἐγγενὴς δυσκολία κατανόησης και ἀποδοχῆς τοῦ ἀμφίσημου, τοῦ πολὺπλοκου, τοῦ ἀντιφατικοῦ. Ψυχολογικά πιὸ ικανοποιητικὴς και εὐπελτες

εἶναι οἱ διπολικὲς εἰκόνες-στερεότυπα: καλοὶ ἐμεῖς – κακοὶ οἱ ἄλλοι. Σέ αὐτὴ τὴ βάση, οἱ φίλοι ἀναμένεται νά φερθοῦν φιλικὰ και οἱ ἐχθροὶ, ἐχθρικά και ἀπειλητικά. Ἄν συμβεῖ τὸ ἀντίθετο θά περάσει ἀπαράτηρητο, δέν θά γίνει κἂν ἀντιληπτό. Ἀποτυπώνεται και ἀξιολογεῖται μόνο ὅ,τι ἐνισχύει τὸ ἀρχικό μοντέλο, ὅ,τι συμφωνεῖ μέ τίς προσδοκίες, π.χ. στά ἐλληνοτουρκικά μία χαρακτηριστική «νέα πρόκληση τῆς Ἀγκυρας», ὄχι μία χειρονομία καλῆς θέλησης. Ἡ τελευταία θά θεωρηθεῖ πανούργα στρατηγική για νά μᾶς ξεγελάσουν.

2. Χαρακτηριστικό τῶν διπολικῶν στερεοτύπων εἶναι ἡ τάση για προσωποποίηση πού ἐνισχύει τὰ ἔντονα συναισθήματα συμπάθειας ἢ ἀντιπάθειας. Π.χ. στήν ἐλληνική περίπτωση, ἡ Ἑλλάδα ὡς κράτος ἢ κυβέρνησις γίνεται «οἱ Ἕλληνες», «ὁ Ἕλληνας», «ἡ ἐλληνική φυλή», «τὸ γένος» ἢ ἀκόμη Λεωνίδας τῶν Θερμοπυλῶν, Μεγαλέξανδρος, Κωνσταντῖνος ὁ Παλαιολόγος (ὁ «Μαρμαρωμένος Βασιλιάς»), Κολοκοτρώνης. Ὅσο για τὴν Τουρκία ἀλλά και τὴν Ὀθωμανική Αὐτοκρατορία, γίνεται βέβαια «Τούρκοι», «Τούρκος», «Ἀττίλας», «ἄπιστος», «αἰμοσταγῆς», «κλέφτης, διαστής, βάρβαρος».

3. Πάνω ἀπ' ὅλα ὅμως, ἡ δυσκαμψία τῶν στερεοτύπων ὀφείλεται στή συλλογική ταυτότητα. Ἡ συλλογική ἀποτίμηση τοῦ «ἐμεῖς» – πού συνήθως εἶναι προϊόν σύγκρισης μέ τὸν ἄλλο – πρέπει νά συμβάλλει στήν αἴσθηση θετικῆς «αὐτο-ταυτότητας», ἀξιοπρέπειας και ὑπερηφάνειας. Ἡ ἐθνική ταυτότητα ὀριοθετεῖται συνήθως ἀπὸ τὴν ὑπαρξὴ τοῦ σημαντικοῦ ἢ/καί ἀπειλητικοῦ ἄλλου. Ἡ λιγότερο θετικὴ αὐτο-εικόνα ἢ ἡ ἀμφισημία σέ σχέση μέ τὸν ἄλλο εἶναι ψυχολογικά δυσβάστακτη και ὑποσκάπτει τὴ συλλογική ταυτότητα. Γι' αὐτὸ ἀπορρίπτεται ἢ ἀνασκευάζεται. Μάλιστα σέ ὄχι λίγες περιπτώσεις ἡ αἴσθηση ἀπειλῆς ἀπὸ τὸν ἄλλο, δημιούργησε τὸ «Ἐμεῖς», τὴν ἐθνική ταυτότητα (π.χ. Παλαιστίνιοι σέ σχέση μέ τοὺς Ἰσραηλινούς, Ἀγγλοὶ-Γάλλοι, Γάλλοι-Γερμανοὶ, Πολωνοὶ/Γερμανοὶ-Ρῶσοι, κλπ.), Βαλκανικά ἔθνη-Τούρκοι.

Καί ἔρχομαι ἔτσι στόν πρῶτο εἰδικὸ παράγοντα στόν ὁποῖο, κατά τὴ γνώμη μου, κυρίως ὀφείλονται τὰ ἀρ-

\* Πρόκειται για κείμενο ὁμιλίας τοῦ Α. Ἡρακλείδη σέ Ἡμερίδα πού ὀργάνωσαν ἀπὸ κοινῶν τὸ Γαλλικὸ Ἰνστιτούτο, τὸ Ἰνστιτούτο Goethe και τὸ Ἴδρυμα Ἀνδρέας Παπανδρέου μέ θέμα «Για μιά εὐρωπαϊκὴ ἱστορία ἀπαλλαγμένη ἀπὸ στερεότυπα και προκαταλήψεις: Τὸ παράδειγμα τῆς γαλλο-γερμανικῆς προσέγγισης και τῶν ἐλληνο-τουρκικῶν πρωτοβουλιῶν», (Παρασκευή, 26 Σεπτεμβρίου 2003).



νητικά στερεότυπα στην Ἑλλάδα. Πρόκειται γιά αὐτή καθεαυτή τή φύση τῆς ἑλληνικῆς ταυτότητας σέ συνδυασμό μέ τήν ἑλληνική ἐθνική ἱστορία-ἀφήγηση. Ὁ παράγοντας αὐτός ἀποτελεῖ βασικό λόγο τῆς ὑπαρξῆς τῶν συγκεκριμένων διπολικῶν στερεοτύπων μεταξύ Ἑλλήνων καί Τούρκων καί δυνητικά ἐναντίον τῶν πάντων ὡς «ἀνθελλήνων» καί «μισοελλήνων».

Ὡς γνωστόν, ἡ ἑλληνική ἐθνική ταυτότητα διαπνέεται, μέχρι καί σήμερα, ἀπό τή ρομαντική ἀντίληψη περί τοῦ ἔθνους ὡς ἀναλλοιώτου καί διαχρονικοῦ. Ἐπικράτησε, ἀπό τό τελευταῖο τρίτο τοῦ 19ου αἰῶνα, ἡ ἐθνική ἀφήγηση τῆς ἀδιάλειπτης συνέχειας τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους ἐπί 3.000 χρόνια, τό γνωστό σχῆμα –κατασκευή/ἐπινόηση– τοῦ Παπαρρηγόπουλου. Ἀκόμη καί σήμερα ὁποιαδήποτε ἀμφισβήτηση αὐτοῦ τοῦ σχήματος θεωρεῖται ἀπό τούς περισσότερους Ἕλληνες (ἀκόμη καί ἀπό τούς περισσότερους μορφωμένους καί ἀρκετούς πανεπιστημιακούς) ἐκ τοῦ πονηροῦ, κατασκευάσμα «τῶν ἐχθρῶν τῆς πατρίδας», ἱεροσυλία. Δέν γίνεται ἀντιληπτό ὅτι, ὅπως ὅλα τά ἔθνη, ἔτσι καί τό δικό τους εἶναι προϊόν τοῦ νεωτερισμοῦ. Στίς περισσότερες μάλιστα περιπτώσεις ἀνά τόν κόσμο ἀποτελεῖ προϊόν μόλις τοῦ 20οῦ αἰῶνα (βλ. π.χ. Κοῦρδοι, Σλαβομακεδόνες, Βόσνιοι Μουσουλμάνοι). Ἀκόμη καί στίς περιπτώσεις πρότυπων ἐθνικῶν κρατῶν, ὅπως ἡ Γαλλία, ἡ ἐθνική συνείδηση ἐγινε μαζική μόλις στό τελευταῖο τέταρτο τοῦ 19ου αἰῶνα, ἔλπει ἀπό συνειδητή

κρατική πολιτική ἐθνικῆς ὁλοκλήρωσης (ἀναφέρομαι στό κλασικό ἔργο τοῦ Eugene Weber, *Peasants into Frenchmen*).

Στό σημείο αὐτό χρήσιμες θά ἦταν δύο διευκρινίσεις. Μία εἶναι ὅτι οἱ Ἕλληνες ἐθνικοί ἱστορικοί, ὅπως καί οἱ ἐθνικοί ἱστορικοί ἄλλων ἐθνῶν, δέν ἐπιτελοῦσαν ἔργο αὐθαίρετης κατασκευῆς. Στίς περισσότερες περιπτώσεις δέν ἦταν ἀπλῶς εὐφάνταστοι καί ἐπιτήδειοι ἐφευρέτες πού ἐφεύρισκαν ἀπό τό τίποτε μία ἐθνική ἀφήγηση. Ἡ προσπάθεια γι' αὐτούς ἦταν νά ἀνακαλύψουν τήν πρὸς τά πίσω πορεία τοῦ ἔθνους πού πίστευαν ὅτι γιά διάφορους λόγους εἶχε λησμονηθεῖ. Ἦταν γι'

αὐτούς μία νομιμοποιημένη καί ἐπιστημονική διαδικασία, λίγο-πολύ σάν καί αὐτήν τοῦ ἀρχαιολόγου ἀνασκαφέα πού ἀνακαλύπτει κάτι πού ὑπάρχει, ἀλλά πού ἔχει καλυφθεῖ ἢ παραμορφωθεῖ ἀπό ἐπιχρωματώσεις καί συντρίμια. Εἶχαν βέβαια συναίσθηση ὅτι ὑπῆρχαν περιθώρια ἐπιλογῆς καί δημιουργικῆς ἀναστήλωσης. Ἐπίσης ὅτι αὐτό πού ἔκαναν δέν ἦταν μόνο ἐπιστήμη γιά τήν ἐπιστήμη ἀλλά εἶχε καί ζωτική πρακτική σημασία. Τό ἐγχείρημα δέν ἦταν διόλου εὐκόλο, ἀλλά διευκολυνόταν κάπως καί ἀπό τό γεγονός ὅτι ὁ σύγχρονος ἐπιστημονικός κλάδος τῆς ἱστορίας γεννιόταν παράλληλα μέ τήν ἀνοδο τοῦ ἐθνικισμοῦ ὥστε τά ὄρια μεταξύ αὐτοῦ πού θά λέγαμε σήμερα στρατευμένη ἐθνική ἀφήγηση (δηλαδή καταφανῶς μὴ ἐπιστημονική ἱστορία) καί ἐπιστημονική ἱστορία, νά μὴν εἶναι τόσο εὐδιάκριτα ὅπως μᾶς φαίνονται (ἡ ἐλπίζουμε ὅτι μᾶς φαίνονται) σήμερα. Ἐπίσης τόσο στήν ἑλληνική περίπτωση ὅσο καί σέ ἄλλα παρόμοια ἐγχειρήματα ἐπικρατοῦσε ἡ ἀποψη, μεταξύ τῶν ἱστορικῶν τοῦ 19ου αἰῶνα, ὅτι μόνο ἓνας ὁμοεθνῆς ἦταν σέ θέση νά γράψει ἐπακριβῶς τήν ἱστορία τοῦ ἔθνους καί διά μέσου τῆς ἱστορίας νά καταλήξει στήν ἀπαραίτητη «αὐτογνωσία» γιά τόν ἴδιο καί γιά τό ἔθνος του. Πρόκειται κατά βάση γιά τήν ἐπικρατούσα τότε θέση τοῦ Ρομαντισμοῦ (π.χ. Σέλινγκ), ὅτι ἡ ἐθνική ψυχή καί αὐτοσυνείδηση ἔρχεται μέ τήν ἐπακριβή καταγραφή τῆς ἐθνικῆς ἱστορίας ἀπό τά ἴδια τά ἔθνη.



Μία δεύτερη διευκρίνιση είναι ότι τά εθνικά σύμβολα και ή ελληνική ιστορία φαίνονται εύκρινη και αυτόνομη στους σύγχρονους Έλληνες. Για τους άλλους όμως δεν είναι. Είναι «αμετάφραστα» (κατά την εϋστοχη έκφραση της Έλλης Σκοπετέα. Στους περισσότερους Έλληνες δεν φαίνεται να γίνεται αυτό που αντιλαμβάνονταν οι ίδιοι οι αρχικοί «κατασκευαστές», όπως ο Παπαρηγόπουλος: ότι υπήρχε αντίνομία μεταξύ της ταύτισης με την αρχαιότητα και της ταύτισης με την Ορθοδοξία και τό Βυζάντιο. Όπως σημειώνει ο Σκῶτος μελετητής τοῦ ἔθνικισμοῦ, Τόμ Νάιρν (Tom Nairn), ή ελληνική διάνοση «πέτυχε τό ἐντυπωσιακό κατόρθωμα νά πείσει τούς ἑλληνόφωνους τοῦ 19ου αἰώνα ὅτι κατάγονται ἀπό τούς ἀρχαίους θεούς καί ὅτι σήμερα αὐτή ή κατάσταση πραγμάτων ἰσοδυναμεῖ μέ τό νά εἶναι Χριστιανοί Οἰκουμενικοί [...] λίγα ἐπιτεύγματα τοῦ ἔθνικισμοῦ μπορεῖ νά συγκριθοῦν μέ αὐτό». Καί προσθέτει, ὁ ἑλληνικός ἔθνικισμός καί πανελληνισμός δέν ἔχουν παγκοσμίως τό ὅμοιό τους σέ «εἶδωλα τῆς φυλῆς, μυθολογία, ταυτότητα, ψυχολογική ἀσφάλεια καί αἶγλη».

Όστόσο, ὅλα αὐτά, περιέργως, δέν ἔχουν συμβάλλει καί πολύ στό νά αἰσθάνονται οἱ Έλληνες ψυχολογικά ἀσφαλεῖς. Ἐπιπλέον τό γνωστό ἰδεολόγημα τοῦ «λίκνου τοῦ πολιτισμοῦ» γέννησε, ὡς μή ἔδει, τήν ἐπαρση καί ἀλαξονεία ἔναντι τῶν ἄλλων λαῶν καί εἰδικά ἔναντι τῶν γειτόνων καί κατά πρῶτον λόγο τῶν Τούρκων.

Τό σύμπλεγμα κατωτερότητας καί ἀνασφάλειας τῆς ἑλληνικῆς ἔθνικῆς ταυτότητας εἶναι μᾶλλον αὐτό πού ὀδηγεῖ στήν ἀναγκαστική, σχεδόν ἀνταντακλαστική, ὑποτίμηση τῶν γειτόνων τῆς Ἑλλάδας καί εἰδικά τῆς Τουρκίας (ὅπως οἱ Τούρκοι μέ τή σειρά τους ὑποτιμοῦν τούς Ἀραβες). Μέ αὐτό τόν τρόπο ὁ σύγχρονος Έλληνας προσπαθεῖ νά αἰσθανθεῖ «ἀνώτερος», τουλάχιστον στήν παρούσα χρονική στιγμή καί στή γειτονία του.

Ἡ δαιμονοποίηση καί ὑποτίμηση τῆς Τουρκίας ἔχει δύο ἐκφάνσεις, ἀλληλένδετες: (1) τόν τρόπο γιά τήν Τουρκία πού βρίζεται στά ὄρια τοῦ «παρανοϊκοῦ φόβου» καί (2) τή συνεχή πολιτισμική ὑποτίμηση. Ὁ παρανοϊκός φόβος ὡς παγωμένο φαινόμενο ἀποτελεῖ σχετικά πρόσφατο φαινόμενο, τῆς περιόδου ἀπό τό 1974 καί ἔπειτα, ὅταν ἐπικράτησε στήν ἑλληνική ἔξωτερική πολιτική καί στήν ἑλληνική κοινή γνώμη ή ἀντίληψη περί τοῦ «ἔξ ἀνατολῶν κινδύνου», ἀπό τήν ἐπιθετική Τουρκία.

Ἡ πολιτισμική ὑποτίμηση καί περιφρόνηση τῶν Ὁθωμανῶν/Τούρκων –σέ ἀντίθεση μέ τό φόβο πού εἶναι πιό πρόσφατος– ἔχει πολύ μακρύτερη ἱστορία. Καταρχήν ή συντριπτική πλειοψηφία τῶν Ἑλλήνων δέν ἔχει μέχρι καί σήμερα καμία θετική πληροφόρηση γιά τήν Ὁθωμανική Ἀυτοκρατορία ή τήν Τουρκία. Ἄγνοεῖ τελείως τά ὀθωμανικά καί τά τουρκικά ἐπιτεύγματα. Λείπουν παντελῶς ἀπό τά σχολικά βιβλία ή ἀπό ἄλλες πηγές, π.χ. ἀπό τά ΜΜΕ. Ἐνα ἀπό τά πιό σύντομα

ἀνέκδοτα γιά τούς Έλληνες εἶναι ὁ «τουρκικός πολιτισμός». Ἡ συντριπτική πλειοψηφία τῶν Ἑλλήνων δέν γνωρίζουν (λόγω καί ἔλλειψης πληροφόρησης) ἀλλά καί μᾶλλον δέν θέλουν νά ἀντιληφθοῦν ὅτι οἱ πρὸς ἀνατολᾶς γείτονες ἔχουν νά ἐπιδείξουν λαμπρά πολιτικά καί πολιτισμικά ἐπιτεύγματα ὅσο λίγοι λαοί. Ἐπικρατεῖ εὐρέως ή ἀποψη ὅτι ή κύρια πρωτοτυπία τους εἶναι «ή ἐφεύρεση τοῦ παιδομαζώματος γιά τήν κατασκευή γενετισῶν» ή «ή ἀναίσχυνη καταπάτηση τῶν ἀνθρωπίνων καί μειονοτικῶν δικαιωμάτων καί ἐλευθεριῶν».

Οἱ Έλληνες, μέχρι σήμερα τουλάχιστον, φαίνεται νά ἔχουν ἀνάγκη τούς Τούρκους ἀλλά ὡς τή μεγάλη ἀπειλή καί ὡς κατώτερους. Τό μῖσος γιά τήν Τουρκία καί ή ἀγάπη γιά τήν ἑλληνική μας πατρίδα, πάνε χέρι-χέρι: εἶναι δύο ὄψεις τοῦ ἴδιου νομίσματος. Ἄν ἀναφωνεῖ κανεῖς, κατά προτίμηση σέ κάθε δυνατή εὐκαιρία, πόσο φρικτοί εἶναι οἱ Τούρκοι εἶναι σάν ταυτόχρονα νά ἐκδηλώνει τή μεγάλη του ἀγάπη καί τήν ἀσβεστη λατρεία καί ἀφοσίωσή του γιά τήν Ἑλλάδα. Ἄποδεικνύει ἔτσι πόσο Έλληνας εἶσαι καί τό ἀντίθετο, ὅποιος ἀποτολμήσει νά ψελλίσει κάτι καλό γιά τούς Τούρκους εἶναι πολύ ἀμφίβολο ἄν εἶναι πραγματικός Έλληνας.

Στήν ἐπεξεργασία καί νομιμοποίηση τῶν μανιχαϊστικῶν αὐτῶν ἀντιλήψεων μεγάλη συμβολή ἔχει, κατά τίς τελευταῖες δύο δεκαετίες, μία εὐδιάκριτη μερίδα τῆς ἑλληνικῆς διάνοσης καί τῆς ἐπιστημονικῆς κοινότητας (τά δύο δέν συμπίπτουν ἀναγκαστικά). Στό σημείο αὐτό προστίθεται καί μία ἀκόμη ψηφίδα, πολύ ἀνησυχητική. Ὅτι ἕνας, ὄχι καί τόσο εὐκαταφρόνητος, ἀριθμός φοιτητῶν (καί ὄχι μόνο μαθητῶν) βομβαρδίζεται γιά μία ἀκόμη φορά ἀπό τά ἴδια περίπου μηνύματα, τά ὅποια τώρα διαθέτουν καί τήν αἶγλη τῆς ἐπιστημονικῆς αὐθεντίας, μιά καί ή ἀνώτατη ἐκπαίδευση εἶναι, ὑποτίθεται, κατά τεκμήριο, «ἐπιστημονική».

Όπως ἔχω γράψει ἐκτενῶς σέ βιβλίο μου πού μεταφράστηκε καί στά τουρκικά –μέ τήν εὐγενική συνδρομή τοῦ Ἰδρύματος Ἀνδρέας Παπανδρέου– ὑπάρχουν πλείονες τέτοιες τάσεις καί ὄχι μία. Τά κοινά τους χαρακτηριστικά εἶναι ὁ ἐντονος ἑλληνοκεντρισμός, ή πνυγή εἰδικά ἔναντι τῆς Τουρκίας ἀλλά καί ἄλλων γειτόνων τῆς Ἑλλάδας. Ὑπάρχουν τουλάχιστον τέσσερις διακριτές ἄν καί συναφεῖς σχολές καί διάφοροι ἐνδιάμεσοι συνδυασμοί αὐτῶν: (1) ὁ ἀκραφηνῆς ἔθνικισμός, (2) ὁ θρησκευτικό-πολιτισμικό ἔθνικισμός μερίδας τῆς ορθοδοξίας, (3) ὁ γεωπολιτικός ἔθνοκεντρισμός καί (4) ή ἔθνικῆ στρατηγική τῆς ἰσχύος.

Ἡ ὀπτική αὐτή στόν χώρο τῆς διάνοσης καί τῆς ἐπιστήμης θά μπορούσε νά ἀποκληθεῖ «ἐπιστημονικός ἔθνικισμός», «ἔθνικισμός τῆς διάνοσης», «ἔθνικιστικά στρατευμένη ἐπιστήμη» ή «ἐπιστημονικός ἀνορθολογισμός».

Όστόσο οἱ τέσσερις αὐτές ἐκδοχές τοῦ ἔθνοκεντρισμοῦ ὡς προτάσεις γιά τήν ἑλληνική ἔξωτερική πολιτική διαθέτουν τό προσόν ὅτι μέχρι πρόσφατα εἶχαν

τεράστια ἀπήχηση στήν ἑλληνική κοινή γνώμη πού, κυρίως μετά τό 1974 λόγω τοῦ φοβεροῦ τραύματος τῆς τουρκικῆς εἰσβολῆς καί κατοχῆς τῆς βόρειας Κύπρου, ἦταν τουρκοφοβική στά ὅρια τῆς ψύχωσης. Συνεχίζουν δέ νά ἔχουν μεγάλη προβολή ἀπό τά ἑλληνικά ΜΜΕ, εἰδικά στήν τηλεόραση, δυσανάλογη μέ τό ποσοστό ἐπί τοῦ συνόλου τῶν κοινωνικῶν ἐπιστημόνων, οἱ περισσότεροι ἀπό τούς ὁποίους ὑποστηρίζουν διαμετρικά ἀντίθετες καί ὄχι ἑλληνοκεντρικές ἀπόψεις.

Ἄλλωστε, συμβαδίζουν καί ἐνισχύουν τήν κυρίαρχη εἰκόνα τῆς Ἑλλάδας πού εἶναι μιά χώρα ἔντιμη καί φιλειρηνική σέ ἕναν κόσμο ἀφιλόξενο καί ἐχθρικό πρὸς αὐτήν. Σήμερα, ὅπως καί χθές, ἡ Ἑλλάδα εἶναι περικλωμένη ἀπό ἐχθρούς, πάντοτε ζεῖ «κρίσιμες ὥρες», ἔχει νά ἀντιμετωπίσει συνεχῆς προκλήσεις. Οἱ κρατικοὶ τῆς γῆς, καί τοποτηρητές τους στήν περιοχή, νυχθημερόν ἔχουν στό στόχαστρο τήν Ἑλλάδα: πῶς νά τήν ξεγελάσουν, νά τήν πλήξουν, σέ ὅλα τά ἐπίπεδα, πολιτικά, πολιτισμικά, οικονομικά, γεωπολιτικά, ὑπαρξιακά. Ἐξυφαίνονται συνεχῶς συνωμοσίες σέ δάρος τῆς Ἑλλάδας καί τοῦ ἑλληνισμοῦ. Στίς περισσότερες ἀπ' αὐτές παρούσα καί ἰδιαίτερα ἐνεργή εἶναι ἡ Τουρκία (ἡ ἀγαπημένη τῶν ΗΠΑ καί πολλῶν Εὐρωπαίων), πού μισεῖ καί ζηλεύει τήν Ἑλλάδα θανάσιμα καί ἐπι-

ζητεῖ τή συρρίκνωση, δορυφοροποίηση καί, εἰ δυνατόν, τήν πλήρη ἐξαφάνισή της ἀπό τό πρόσωπο τῆς γῆς.



Ποῦ βρίσκεται ἡ διέξοδος σέ ὅλα αὐτά; Νομίζω αὐτό θά ἀποτελέσει τό θέμα τῆς ἐπόμενης συζήτησης. Ἄπό τήν πλευρά μου καταθέτω δύο-τρεῖς σκέψεις:

- ◊ Τή δημιουργία πλέον ἀσφαλούς καί ὠριμης ἑλληνικῆς ἐθνικῆς ταυτότητας
- ◊ Τήν ἐπικράτηση καί διάχυση τῶν ἰδεῶν τῆς ἐπιστημονικῆς ἱστορίας, ἀπαλλαγμένης, ἐν μέρει ἔστω, ἀπό τίς πλέον ἀνιστόρητες ἐκφάνσεις της (π.χ. Κρυφό Σχολειό)
- ◊ Τήν ἐδραίωση τῆς ἀντίληψης τοῦ μείγματος πολιτισμῶν πού ὑπάρχει σέ ὅλες τίς χώρες τῆς περιοχῆς, σέ ὅλα τά ἐπίπεδα, ἀκόμη καί στή γλώσσα.
- ◊ Τή μείωση τῶν παρανοϊκῶν ἀνταντακλαστικῶν (γνώση π.χ. τοῦ κοινοῦ διλήμματος ἀσφάλειας μέ τήν Τουρκία)
- ◊ Τή μεγαλύτερη γνώση τῆς Τουρκίας καί τῶν ἄλλων γειτόνων
- ◊ Περισσότερες ἐπαφές σέ ἐπίπεδο κοινωνίας πολιτῶν...

## ΕΚΔΟΣΕΙΣ SCRIPTA

ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΗ ΘΕΩΡΙΑ-ΚΡΙΤΙΚΗ • ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΗ ΘΕΩΡΙΑ-ΚΡΙΤΙΚΗ • ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΗ ΘΕΩΡΙΑ-ΚΡΙΤΙΚΗ



GORE VIDAL

### ΔΙΑΡΚΗΣ ΠΟΛΕΜΟΣ ΓΙΑ ΔΙΑΡΚΗ ΕΙΡΗΝΗ

Οι ΗΠΑ ἔχουν αποδυθεῖ σέ ὅ,τι ο μέγανος ἱστορικός Charles A. Beard ονόμασε «διαρκή πόλεμο γιά διαρκή εἰρήνη». Ἡ Ομοσπονδία Ἀμερικανῶν Ἐπιστημόνων ἔχει καταγράψει διακόσιες περίπου στρατιωτικές εἰσβολές ἀπό τό 1945 καί μετά, στίς οποίες οἱ Ηνωμένες Πολιτείες ἦταν ο ἀρχόμενος χειρῶν ἀδίκων. Σέ μιά σειρά διεισδυτικῶν καί ἀφυπνιστικῶν δοκιμῶν, στήν οποία κεντρική θέση καταλαμβάνει ἕνα σχόλιο γιά τα γεγονότα τῆς 11ης Σεπτεμβρίου 2001, ο Gore Vidal ἀμφισβητεῖ τήν παραμυθητική συναίνεση πού επακολούθησε τόσο τῆς 11ης Σεπτεμβρίου, ὅσο καί τῆς βομβιστικῆς ἐνέργειας τοῦ Μακ Βεί στο ὁμοσπονδιακό κτίριο τῆς πόλης τῆς Οκλαχόμα ὅτι αὐτές ἦταν ἀπλῶς πράξεις «κακοποιῶν στοιχειῶν».

ΕΚΔΟΣΕΙΣ

SCRIPTA

ΑΣΚΛΗΠΙΟΥ 10 • ΑΘΗΝΑ 10680 • ΤΗΛ.: 210 3616 528 • FAX: 210 3616 529

email: [scripta@hellasnet.gr](mailto:scripta@hellasnet.gr) • [www.scripta.gr](http://www.scripta.gr)

# ΘΕΛΟΥΜΕ ΠΡΑΣΙΝΟ, ΠΟΛΥ ΠΡΑΣΙΝΟ. 'Αλλά πού θά τό φυτέψουμε;

τοῦ Ἀγγελου Ἐλεφάντη

**Τ**ό ἀπωθημένο καί τό ἐκδηλο τοῦ κάθε αἰχμάλωτου κατοίκου τῆς Ἀθήνας: τό πράσινο, τό πράσινο πού μᾶς λείπει. Δένδρα θέλουμε, πολλά δένδρα, ἄλση, δάση, δρυμούς, δενδροστοιχίες, ἄλεες. Κι αὐτοί πάλι οἱ ἀρμόδιοι, δήμαρχοι καί τοῦ κράτους, δέν ἔκαναν καί δέν κάνουν τίποτε ν' αὐξήσουν τό πράσινο στό λεκανοπέδιο καί στά πέριξ, ἐνῶ τά λίγα δένδρα πού διασώθηκαν κινδυνεύουν ἀπό τήν ἀκατασίγαστη μπετονιέρα. Ἡ Ἀθήνα, λένε οἱ στατιστικές, ἔχει τό λιγότερο, καί ἀπό μακριά, κατά κεφαλὴν πράσινο ἀπ' ὅλες τίς εὐρωπαϊκές πρωτεύουσες, ἂν καί δέν χρειαζόμαστε τίς στατιστικές, τό βλέπουμε μέ τά μάτια μας καί τό αἰσθανόμαστε στήν ἀναπνοή μας. Κι ὠστόσο, ἂν ἀκούσει κανεῖς τίς ὑποσχέσεις τῶν κυβερνώντων καί τῶν ἀντιπολιτευομένων θά σχηματίσει τήν ἐντύπωση ὅτι ἡ πραγματοποίησή τους θά ἔφερνε τήν Ἀθήνα στό σημεῖο νά κάνει ἐξαγωγή ξυλείας!

Ἀπό τήν ἄλλη μεριά αὐτή ἡ πάνδημη ἀναζητήση καί διεκδίκηση τοῦ πράσινου, οἱ ὑποσχέσεις καί οἱ «δράσεις» παραγνωρίζουν συνεχῶς ἓνα πολύ ἀπλό, ἀλλά ἐκ τῶν ὧν οὐκ ἄνευ, δεδομένο. Ὡραία. Ὅλοι θέλουν τό πράσινο, ἀλλά πού θά τό φυτέψουν; Ἀκόμη κι ἂν δενδροφυτευθοῦν ὅλα τά κενά σέ δρόμους, πλατεῖες καί στούς ἐλάχιστους ἐναπομεινάντες ελεύθερους χώρους—καί μακάρι νά συμβεῖ κάτι τέτοιο— ἡ κατάσταση θά παραμείνει πάνω κάτω ἡ ἴδια. Οἱ δήμαρχοι καί ἰδιαίτερα οἱ δήμαρχοι τῆς Ἀθήνας καί τοῦ Πειραιᾶ, ἀκόμα κι ἂν εἶχαν τίς καλύτερες τῶν προθέσεων, ἀκόμα κι ἂν διέθεταν ὅλα τά ἀπαιτούμενα μέσα—πού δέν τά διαθέτουν—, δέν θά εἶχαν πού νά φυτέψουν δένδρα. Δέν ἀναφέρομαι στίς περιαστικές περιοχές κι ἰδιαίτερα στίς πλαγιές τῶν ἀπογυμνωμένων πέριξ βουνῶν, ὅπως ὁ κατάξερρος Ὑμηττός ἢ τό Ποικίλον Ὅρος ὅπου βέβαια πολλά μποροῦν νά γίνουν μ' ὅλες τίς εὐεργετικές τους συνέπειες. Ἄν γιά παράδειγμα εἶχε,

ἐδῶ καί χρόνια, δενδροφυτευθεῖ ὁ Ὑμηττός ἢ αὖρα τοῦ δάσους καί ἡ «ὀξυγονοποιητική» ἰκανότητα τοῦ δένδρου θά ἔφτανε ὡς τό κατακεκαυμένο πεδίο τῆς πόλης. Περί τούτου πείθει μιά βόλτα, τοῦς καλοκαιρινούς μῆνες, βορείως τοῦ Ψυχικοῦ, ὅπου τό πράσινο τῶν κήπων καί τῶν μεγάλων πάρκων εἶναι πολλαπλῶς περισσότερο ἀπ' ὅ,τι στήν Ἀθήνα. Ἐκεῖ αὐτομάτως ἡ θερμοκρασία πέφτει αἰσθητά, ἡ εὐκρασία τῶν ἀέρων τῆς γῆς αὐξάνει, χῶρια πού τό μάτι χορταίνει πρᾶσιναδά, χάρις σέ δένδρα «ἀμφιλαφῆ», τό «πάγκαλον σύσκιον», «τό εὐπνουν καί σφόδρα ἠδύ τοῦ τόπου», πού ἔλεγε ὁ θεῖος Πλάτων γιά τό τότε ρέμα τοῦ Ἰλισσοῦ καί νῦν ἀπολύτως μπετοναρισμένη λεωφόρος ταχείας κυκλοφορίας. Ἀλλά αὐτά τά ὠραία καί πράσινα πού νά τά ἔρει κανεῖς στό Παγκράτι, στήν Ἀχαρνῶν, στήν Κυψέλη, στά Ἐξάρχεια! Πολυκατοικιοποιώντας οἱ κάτοικοι ἀκόμα καί τά μικρότερα στενοσόκακα τῶν γειτονιῶν φράχτηκαν οἱ δρόμοι τοῦ ἀέρα ἔτσι πού ἡ ἀτμόσφαιρα τῆς Ἀθήνας νά μὴν μπορεῖ νά εὐεργετηθεῖ ἀπό τά μελτέμια πού τή δροσίζαν καί τήν καθάριζαν. Ὅποιος μένει σέ ὕψωμα, ὅπως ὁ γράφων, ἐλάχιστες μέρες τό χρόνο μπορεῖ νά δεῖ τή θάλασσα, παρόλο πού δέν ἀπέχει οὔτε πέντε χιλιόμετρα σέ εὐθεία γραμμῆ. Ἐμεῖς οἱ ἄνθρωποι ἀλλάξαμε στατικῶς τό κλίμα. Ὅταν δέ ὁ φοβερός καύσωνας τοῦ 1987, ἐκτός πού μᾶς βασάνισε, ἔστειλε στόν ἄλλο κόσμο 1.500 γερόντους καί γερόντισσες, οἱ κάτοικοι βρήκαν ἀμέσως τήν ἀπάντησιν: γέμισαν τόν τόπο μέ κλιματιστικά πού ἀνεβάζουν τή θερμοκρασία, ὅπως λένε οἱ εἰδικοί, κατά 2° Κελσίου. Ὁ θεός μᾶς στέλνει 33° ἐμεῖς τοῦς ἀνεβάζουμε στούς 35°, φτιάχνουμε μόνοι μας τόν καύσωνά μας.

Δέν λέω τίποτε καινούριο· ὅλα αὐτά ἔχουν εἰπωθεῖ καί γραφτεῖ κατά κόρον ἀπό οἰκολόγους, περιβαλλοντολόγους, δημοσιολόγους, πολιτικούς, δημοσιογράφους,

φους και πολίτες. Πού και πού δέ ξεσπάει και κάποια «κίνηση πολιτών» που προσπαθούν να προστατέψουν λίγα δένδρα –και καλά κάνουν– αν και η μπετονιέρα δεν σκαμπάζει από τέτοια. Είναι γνωστό ότι η μεγάλη επέκταση της πολυκατοικίας μέσα στο Λεκανοπέδιο έγινε, χονδρικά, μετά το 1980, ενώ δεν ήταν οι πολυεθνικές και το μεγάλο κεφάλαιο που κτίζοντας πήραν τα βουνά και τα όρη: ήταν ο συνηθισμένος, ο άνθρωπος της διπλανής πόρτας που ανέπτυξε, άγχωδώς, όλα αυτά τα αναρριχόμενα στις πλαγιές «οικιστικά προγράμματα».

Έκείνο, ωστόσο, που νομίζω ότι δεν έχει συνειδητοποιηθεί είναι πώς αυτή η κατάσταση είναι αναντίστροπτη. Αν το κράτος θά μπορούσε να παρεμποδίσει, να βάλει φραγμούς στην περαιτέρω επέκταση –κάτι βεβαίως που δεν πράττει– κανείς δεν μπορεί να απαλλάξει το Λεκανοπέδιο από το ήδη κτισμένο του φορτίο. Είδε ποτέ κανείς να γκρεμίζεται πολυκατοικία, να αδειάζει ένα τετράγωνο από το τσιμέντο; Ακόμα και οι σχετικώς προστατευμένες περιοχές με μέτρα όπως η μεταφορά συντελεστού δομήσεως δεν έκαναν τίποτ' άλλο παρά περιοχές π.χ. σαν τα Μελίσσια να πάρουν τ' αφήλου. Ο λόγος είναι απλός: είμαστε τέσσερα τα εκατομμύρια οι κάτοικοι του Λεκανοπεδίου, όλοι θέλουμε σπίτι, μοντέρνα διαμερίσματα καθ' όσον σχετικώς ευήμερουντες. Αφού ο λαός ήθελε τσιμέντο ο τόπος τσιμέντο θά γινότανε. Κι έγινε. Γι' αυτό και η κατάσταση τσιμέντο είναι αναντίστροπτη. Αλλά περί της καταστάσεως γράφονται και λέγονται καθημερινώς άπειρα λυγμάδη και θρηνητικά.

Θέλω όμως να προσθέσω στα προηγούμενα, όχι μιά νότα αισιοδοξίας, αλλά τήν επισήμανση μιάς μικρής ρωγμής. Οι κάτοικοι του Λεκανοπεδίου δεν είμαστε ούτε αυτόχθονες ούτε αυτόφυεις. Από τα χωριά μας ήρθαμε. Ήρθαμε από εκεί που υπάρχουν δένδρα, δάση, κάμποι χλωροί, ποτάμια, μπαχτσέδες, φυτείες, δενδρώνες. Μέσα απ' αυτή τή φυτεμένη φύση αρχίζει η ιστορία μας, μόλις πριν μιά γενιά για τους πιο πολλούς. Ρίχτε μιά ματιά στις απογραφές του 1951, '61, '71, '81, '91, 2001 και θά το διαπιστώσετε, προσθέτοντας βέβαια και μερικές εκατοντάδες χιλιάδες άλλοδαπούς οικονομικούς μετανάστες. Κι όπως, ύστερα από τόσα βάσανα και καιμούς, οι άνθρωποι αυτοπαρκαρίστηκαν στα διαμερίσματα με τα στενά μπαλκονάκια –οί προνομιούχοι έπιασαν τα ρετιρέ– ήταν αδύνατο να ξεχάσουν, μαζί με τήν εγκατάσταση στην πολυκατοικία, τήν ιστορία τους και τήν προέλευσή τους. Κάποια γιαγιά, κάποιος παππούς, κάποιος ρέκτης του πράσινου, φύτεψε το μπαλκόνι του. Βέβαια δεν μπορούσαν να βάλουν έλατα και λυγαριές στο μπαλκονάκι, αλλά έβαλαν μιά δυό γλάστρες με βασιλικό, κανένα πελαργόνι, καμιά μαντζουράνα ή γεράνι που άντέχουν στη ξηρασία και τό λιγοστό νερό. Κι ήταν τό νερό ακριβό κι ήθελαν οι δόλιες οι γλάστρες μιά κάποια φροντίδα καθημερινή. Πάντως αρκετοί τό προσπάθησαν. Υπήρχε και μιά σοβαρή παράδοση με τα άνθη και τις

γλάστρες εδώ στην Αθήνα, παρόλο που οι αιλές με τις περικοκλάδες, τά γιασεμιά και τις λεμονιές έγιναν μιά τρύπα που επισήμως ονομάζεται «ακάλυπτος». Ο περιδότης ακάλυπτος, στο πίσω μέρος της πολυκατοικίας, γέμισε σκουπες και κουβάδες, όχι άνθη που θά ήθελε ο Σολωμός. Όμως κάτι έγινε. Όσο πέρναγε μάλιστα ο καιρός αρκετές βεράντες πρασίνισαν κι άνθισαν, ήρθαν περικοκλάδες, βενιαμίνοι, βουκαμβίλιες, φίκοι κι εκείνα τά τόσο τυπικά φυτά της αττικής χλωρίδος όπως τά κακτοειδή με τά περιέργα μεξικάνικα ονόματα, πολλαπλασιάστηκαν οι ζαρντινιέρες, στις λαϊκές αγορές οι ανθοπώλες κάνουν χρυσές δουλειές όπως και τά περίξ ανθοκομεία, ήρθαν και τά αυτόματα ποτιστικά που έλυσαν τό πρόβλημα της άρδευσης. Τέλος πάντων. Στις μέρες μας, περπατώντας στους δρόμους, δεν είναι σπάνιο να δει κανείς πολυκατοικίες που τά μπαλκόνια τους μεταμορφώθηκαν σε πραγματικούς μπαχτσέδες. Προφανώς οι ένοικοί τους είναι ρέκτες των φυτών και των ανθέων, μερακλήδες μ' αυτά τά πράματα. Σε μερικές μάλιστα περιπτώσεις τά αποτελέσματα είναι αξιοθαύμαστα: μεταμορφώθηκε αυτή η άχαρη και πανομοιότυπη πρόσοψη της πολυκατοικίας σε ένα όμορφο κτίσμα.

Ήταν μιά αυθόρμητη παρέμβαση αυτή, από τους ίδιους τους χρήστες που κουβάλησαν στο μπαλκόνι τους κάτι από τή φύση, κάτι από τό «πράσινο», που έχασαν, έστω κι αν αυτή η παρέμβαση έγινε για λόγους αισθητικούς, για να όμορφήσει κάπως τό σπίτι. Αλλά ποιός είπε ότι οι αισθητικές ανάγκες και οι ζητήσεις δεν έχουν σημασία;

Όσο τόσο είναι λίγα ακόμα τά πρασινισμένα μπαλκόνια, ιδιαίτερα στους κάτω όρόφους. Τό «χόμπυ» με τις γλάστρες στο μπαλκόνι είναι όμως κολλητικό. Αν κάποιος αρχίσει, τόν μιμούνται και οι διπλανοί, παρόλο που τά λουλούδια είναι μελάς, τά φυτά που αγοράζεις στη λαϊκή δεν είναι κατάλληλα, δεν άντέχουν στους καύσωνες και τή μόλυνση. Αγοράζεις μιά γαρδένια απ' τόν γύφτο και σε δέκα-δεκαπέντε μέρες έχει μαραθεί, μολονότι τή φροντίζεις σαν τά μάτια σου. Είναι και τό χέρι βλέπεις, πολλοί είναι γκαντέμηδες.

Έλεγα, λοιπόν, ότι παρά τις προόδους για τό πρασίνο της πόλης ένα ελάχιστο του χώρου αυτού έχει πρασινίσει. Μου είπε κάποιος ειδικός, που λογάριασε τό μήκος των μπαλκονιών του Λεκανοπεδίου, ότι συνολικά άνέρχεται σε 24 εκατομμύρια τρεχούμενα μέτρα. Ίσως δεν είναι ακριβής ο ύπολογισμός. Είναι όμως ένας ελεύθερος χώρος, μέσα στην πόλη, κατάλληλος για «δενδροφύτευση». Τά μισά απ' αυτά τά εκατομμύρια μέτρα αν γέμιζαν φυτά, περικοκλάδες και γλάστρες, θά είχαμε ένα τεράστιο φορτίο πράσινου. Τά φυτά, είτε τεράστιο δένδρο σαν τόν έλατο ή τήν όξυά, ή τήν καμέλια στη γλάστρα τήν ίδια δουλειά κάνουν. Κι αφού δεν μπορεί να φυτευθούν μέσα στην πόλη όξυές, ζήτω τά γεράνια, οι φίκοι και τά γιασεμιά. Μέσα σε λίγα χρόνια οι πολυκατοικίες, στις όποιες οι αρχιτέκτονες ματαιώς ψάχνουν να τους δώσουν μιά





φάτσα ενδιαφέρονσα και αρχιτεκτονικῶς ὁμορφη, μποροῦν νά μεταμορφωθοῦν σέ θαλερούς γλαστρώνες. Στό κάτω κάτω, τά καλοκαίρια και τίς χειμωνιάτικες λιακάδες, εἶναι πολύ ὠραία νά πίνεις τό οὔζο σου ἀνάμεσα σέ γλάστρες και θαλερά φυτά! Θά ἦταν ἄλλωστε μία ὠραία συλλογική συνήθεια τῶν κατοίκων, μέ ὠφέλεια μεγάλη γιά ὅλους και τήν πόλη. Κι εἶναι τόσο ἀπλό νά πραγματοποιηθεῖ λίγο μεράκι και μόνο.

Ἄλλά ἡ γενίκευση τῆς «δενδροφύτευσης» τοῦ μπαλκονιοῦ μπορεῖ νά ἐνισχυθεῖ μέ πολύ ἀπλά μέσα.

- Ἄν τά ἀνθοκομεῖα παράγουν καλύτερα φυτά, κατάλληλα γιά τό κλίμα τῆς Ἀθήνας, ἀνθεκτικά. Μέ κάποια κρατική ἐνίσχυση θά μποροῦσαν νά φτηνύνουν κιάλας. Φθηνότερα φυτά θά ἦταν ἕνα πολύ καλό κίνητρο γιά ὅλους.

- Ἄν, πάλι μέ τόν ἴδιο τρόπο, οἱ ἄνθρωποι ἔβρισκαν καλό χῶμα. Αὐτά πού πουλᾶνε οἱ γύφτοι και οἱ λαϊκές εἶναι σκουπίδια βλαβερά.

- Ἄν οἱ δήμοι, ἢ ἄλλος τίς, φρόντιζαν στίς γειτονίες νά ὀργανώσουν κέντρα ἀπό γεωπόνους πού θά συμβούλευαν τόν κόσμο γιά τήν καλύτερη καλλιέργεια αὐτῶν τῶν φυτῶν. Τό νόου χάου τῆς γιαγιάς δέν ἐπαρκεῖ, κι ὕστερα οἱ γιαγιάδες ἀπ' τά χωριά μᾶς σώνονται. Εἶδα κάπου ὅτι θά γίνει ἕνα διεθνές συνέδριο γιά τήν ἀνάπτυξη τῆς ζωγραφικῆς στίς προσόψεις τῶν πολυκατοικιῶν! Μά ποιά καλύτερη ζωγραφική, γλυπτική, διακοσμητική τέχνη ἀπό μία λουλουδιασμένη βεράντα;

- Ἄν, τέλος, ἄρχιζε μία προσπάθεια γιά τό πρασίνο τῶν ταρατσῶν. Ἐδῶ μάλιστα θά μποροῦσε ἡ λέξη δενδροφύτευση νά κυριολεκτεῖ. Μέ τήν ταρατσα τά πράγματα εἶναι πιό δύσκολα, πιό σύνθετα: χρειάζεται στατική ἐνίσχυση γιά νά φέρει τό βάρος και καλή στεγανοποίηση γιά νά μή γίνουν μαντάρια ἀπό τά νερά τά ἀποκάτω διαμερίσματα. Χρειάζεται, πάλι, καλό χῶμα, φτιαχτό. Χρειάζονται χρήματα πού θά καταβάλλουν οἱ ἐνοικοι, ἀλλά και οἱ δήμοι και κυρίως τό κράτος.

Ἡ δενδροφύτευση τῶν ταρατσῶν θά ἐφοδίαζε τήν τοιμεντένια Ἀθήνα μέ πολλές χιλιάδες στρέμματα δάσους, θά τῆς ἄλλαζε τό κλίμα, θά δροσέρευε τόν ἀέρα! Τόσα δισεκατομμύρια δόθηκαν γιά τά κλιματιστικά ἢ τά πομπώδη κατασκευάσματα βιτρίνας τοῦ Καλατράβα! Ἄς δοθοῦν χρήματα και γιά τό πράσινο, ἐκεῖ πού πραγματικά μπορεῖ νά ὑπάρξει, γιά νά ῥθει λίγος δροσισμός στήν ἀτμόσφαιρα και στά διαμερίσματα. (Στόν Ρέντη ὑπῆρξε ἕνα τέτοιο πρόγραμμα γιά λίγες ταρατσες μέ ἔξοχα ἀποτελέσματα. Παράδειγμα γιά μίμηση).

Ἄν ὅλα αὐτά εἶναι ἀπολύτως ἐπιβεβλημένα, ἀπολύτως ὁμορφα, ἀπολύτως ἀναγκαῖα, κατεπίγοντα. Ἄν κάπου προσκρούουν εἶναι, κυρίως, στήν ἔλλειψη προσωπικοῦ ενδιαφέροντος τῶν κατοίκων. Θέλει μεράκι τό πρασίνο. Ὅμως δέν τό παράγει κανένα πρόγραμμα, καμιά δράση. Εἶναι ὑψιστη πολιτική ἀρετή.

# ΤΟ ΤΕΛΟΣ ΤΟΥ ΣΧΕΔΙΟΥ ΜΑΡΣΑΛ: ΦΘΙΝΟΠΩΡΟ ΤΟΥ '49

τοῦ Γιώργου Σταθάκη\*

*«Τά σχέδια τῆς Ἀμερικάνικης Κυβέρνησης γιά τήν συνέχιση τῆς στρατιωτικῆς βοήθειας στήν Ἑλλάδα στηρίζονται στήν προσμονή ὅτι ἡ φύση καί ὁ βαθμός τῶν δραστηριοτήτων τῶν Ἐνόπλων Δυνάμεων δέν θά εἶναι τέτοιος πού νά ἐπιβάλλει ἀβάσταχτα βάρη στήν ἐγχώρια οἰκονομία. Εἶμαι ἀπόλυτα πεπεισμένος ὅτι οἱ Ἐνοπλες Δυνάμεις θά ἐπρεπε νά δαπανοῦν μόνο τούς πόρους τούς τρέχοντος προϋπολογισμοῦ μειωμένους κατά 25%.»<sup>1</sup>*

## Ἡ σύντομη ἀποστρατικοποίηση

**Ἡ** πρώτη σημαντική ἐνέργεια τῆς Ἀμερικανικῆς Πρεσβείας ἀμέσως μετά τό τέλος τοῦ ἐμφυλίου πολέμου ἦταν ἡ κατάρτιση καί ἀμεση προώθηση ἐνός προγράμματος περικοπῶν τῶν στρατιωτικῶν δαπανῶν. Ἦδη στό τέλη τοῦ Ὀκτωβρίου, ὁ πρεσβευτής Γκρέντνυ, σέ δημόσια ἀνακοίνωσή του,<sup>2</sup> χαρακτήρισε τό '50 σάν «τό ἔτος τῶν μεγάλων εὐκαιριῶν γιά τήν Ἑλλάδα» καί κάλεσε τήν ἑλληνική κυβέρνηση καί τόν ἑλληνικό λαό νά τό ἀξιοποιήσουν κατάλληλα. Σύμφωνα μέ τίς δημόσιες διακηρύξεις τοῦ Γκρέντνυ, τό τέλος τοῦ Ἐμφυλίου ἐπέτρεπε πλέον τή δραστική μείωση τοῦ μεγέθους τῶν ἐνόπλων δυνάμεων καί τήν ἀμεση περικοπή τῶν στρατιωτικῶν δαπανῶν. Ἔτσι θά μπορούσε νά ἐπιταχυνθεῖ ἡ ἀνασυγκρότηση τῆς οἰκονομίας καί νά προχωρήσει τό ἐπενδυτικό πρόγραμμα τό ὁποῖο εἶχε παραμείνει σέ ἀναστολή.

Ἡ κομμουνιστική στρατιωτική ἀπειλή κατά τόν Γκρέντνυ εἶχε πρακτικά ἐκλείψει. Ἡ προστασία τῶν βορείων συνόρων ἀπέναντι στίς «ἐχθρικές γειτονικές

χῶρες καί τούς 10.000 ἠττημένους ἀντάρτες» ἀπαιτοῦσε πολύ μικρότερες στρατιωτικές δυνάμεις ἀπό τίς ὑπάρχουσες. Ἐξάλλου ἡ μείωση τοῦ μεγέθους τοῦ στρατοῦ δέν θά ἐπηρεάζε οὔτε στό ἐλάχιστο τήν ἀποτελεσματικότητα του, ἐφόσον οἱ ΗΠΑ, μέ τήν τεχνική ὑποστήριξη πού θά προσέφεραν, θά διατηροῦσαν τό ἀξιόμαχο τοῦ στρατεύματος σέ ὑψηλά ἐπίπεδα.

Μάλιστα ὁ Γκρέντνυ θεώρησε, πώς καθῶς ἡ στρατιωτική ἀπειλή ἐξέλειπε, ἦταν οἱ πιθανές ἀποτυχίες στό οἰκονομικό πεδίο αὐτές πού θά μπορούσαν νά ἀναβιώσουν τήν κομμουνιστική ἀπειλή στό μέλλον. Ὅπως χαρακτηριστικά σημείωνε, «ὁ κίνδυνος νά πέσει ἡ χώρα στούς ἐχθρούς της» θά ἦταν ἦταν πολύ μεγαλύτερος ἐάν τό πρόγραμμα τῆς οἰκονομικῆς βοήθειας, ἀπαλλαγμένο ἀπό τίς δυσβάσταχτες ἀμυντικές δαπάνες, δέν στρεφόταν πρὸς τήν κατεύθυνση τῆς οἰκονομικῆς ἀνασυγκρότησης.

Δύο μέρες νωρίτερα, σέ ἐπιστολή του πρὸς τόν πρω-

1. Grady to Diomedes, Letter, October 23, 1949, (Athens Embassy, Confidential Files, 1950-52:500, box 42).

2. Statement by Ambassador Grady on the Reduction of the Greek Armed Forces, October 25, 1949, (Athens Embassy, Confidential Files, 1950-52:500, box 42).

3. ὅ.π., Grady to Diomedes, 23 October.

\* Προδημοσίευση ἀπό τό βιβλίο τοῦ Γ. Σταθάκη «Σχέδιο Μάρσαλ», πού κυκλοφορεῖ προορεχῶς (ἐκδ. Βιβλιόγραμμα).

θυπουργό Διομήδη<sup>3</sup> ο Γκρέντντ είχε ζητήσει την υποστήριξη της κυβέρνησής του στα σχέδια των «κάμερικανών στρατιωτικών συμβούλων και των ελληνικών στρατιωτικών αρχών» να περικοπεί άμεσα, μέχρι τα Χριστούγεννα, το μέγεθος των ενόπλων δυνάμεων κατά 50.000 άνδρες. Οι περικοπές αυτές ήταν απόλυτα αναγκαίες προκειμένου να αξιοποιηθεί το '50 για την ανασυγκρότηση. Μάλιστα έπεσήμανε πως το '50 αποτελούσε εξ αντικειμένου το κρίσιμο έτος του Σχεδίου Μάρσαλ, εφόσον οι πόροι του θα έφθαναν στο ύψηλοτερο σημείο, πριν μειωθούν σταδιακά στη διάρκεια των τελευταίων δύο χρόνων. Υπενθύμισε δε στον Πρωθυπουργό, ότι τον Ιανουάριο του '50, η ECA και ο ΟΕΕC θα συζητούσαν στο Παρίσι την αναθεώρηση του τρέχοντος προγράμματος και με μάλιστα έκδιαστικό τρόπο συνέδεσε την περικοπή των στρατιωτικών δαπανών με την εννοϊκή αντιμετώπιση της Ελλάδας στις συζητήσεις αυτές.

Τόν Ιανουάριο του '50 ο Γκρέντντ πληροφόρησε το νέο πρωθυπουργό Θεοτόκη<sup>4</sup> για το τελικό πρόγραμμα των περικοπών. Αυτό πρόβλεπε στο διάστημα των επόμενων 14 μηνών τη μείωση των ενόπλων δυνάμεων κατά 50% και του στρατού ξηράς κατά 60% (πίνακας Δ1). Σέ δεύτερη παράλληλη έπιστολή του,<sup>5</sup> όπου εξέφραζε την αγωνία του για την πορεία του προϋπολογισμού, πρότεινε επιπρόσθετες περικοπές. Στόχος ήταν η μείωση των άμυντικών δαπανών του προϋπολογισμού, στο τρέχον οικονομικό έτος, το '49-'50, κατά 25%. Έτσι πέρα από τη μείωση του αριθμού των στρατευμένων, πρότεινε την ένοποίηση των τριών στρατιωτικών ύπουργείων προκειμένου να εξοικονομηθούν πόροι από τις διοικητικές δαπάνες, την αναθεώρηση των συνταξιοδοτικών νόμων και την κατάργηση των οικογενειακών έπιδομάτων στους στρατευμένους.<sup>6</sup>

Ός να μήν έφθαναν οι περικοπές αυτές, ο Γκρέντντ αναζητούσε επιπρόσθετες. Έτσι παράλληλα ζήτησε από το στρατηγό Βάν Φλήτ, ως επικεφαλής της JUSMAG, να έντοπίζει νέα πεδία περικοπών. Μάλιστα τόν συμβούλεψε να φτάσει μέχρι του σημείου «της κατάργησης δραστηριοτήτων που είχαν αναπτυχθεί στη διάρκεια του έμφυλιου και δέν κρίνονταν απαραίτητες στις νέες συνθήκες.»<sup>7</sup> Καθώς η χώρα βρισκόταν σέ προεκλογική περίοδο, ο Γκρέντντ έπεσήμανε πως προτεραιότητα θα έπρεπε να δοθεί σέ μέτρα που η ύλοποίησή τους απαιτούσε άπλές διοικητικές αποφάσεις<sup>8</sup> δέν απαιτούσε δηλαδή πρόσθετες νομοθετικές ρυθμίσεις.

Στις 30 Ιανουαρίου, ο Γκρέντντ, σέ έπιστολή του στο Ύπουργείο Έξωτερικών των ΗΠΑ<sup>8</sup> εξέφρασε τις άνησυχίες του για την πορεία του έλλείμματος του προϋπολογισμού και έπεσήμανε πως χωρίς νέες περικοπές στις δαπάνες ή ύλοποίηση του τρέχοντος έπενδυτικού προγράμματος ήταν αδύνατη. Προέβλεψε ότι περικοπές της τάξης του 20% στο πρόγραμμα ανασυγκρότησης του '49-'50 θα ήταν αναπόφευκτες, καθώς

το δημοσιονομικό έλλειμμα θα ξεπερνούσε τις προβλέψεις και αντίστοιχοι πόροι από τόΤαμείο Αντικαταβολών θα έπρεπε να «παγώσουν» για αντιπληθωριστικούς λόγους. Οι στρατιωτικές δαπάνες, που αποτελούσαν τό 40% των δαπανών του προϋπολογισμού, αποτελούσαν κατά τόν Γκρέντντ τόν κατάλληλο τομέα προκειμένου να περικοπούν οι δαπάνες, να συγκρατηθεί τό έλλειμμα και να αποδεσμευτούν πόροι για την ανασυγκρότηση.

Παραδόξως τό πρόγραμμα άποστρατιωτικοποίησης δέν βρήκε ύποστήριξη στους ελληνικούς πολιτικούς και στρατιωτικούς κύκλους. Για τά πολιτικά κόμματα, τά όποια έτοιμάζονταν για τις εκλογές της άνοιξης, μιá πιθανή ύποστήριξη του προγράμματος αυτού θα συνεπαγόταν πολιτικό κόστος. Οι περικοπές θα έθιγαν αναπόφευκτα τις εισοδηματικές εισφορές που άπολάμβαναν οι στρατευμένοι και οι οικογένειες τους και μιá πληθώρα άλλων συμπληρωματικών άμεσων και έμμεσων εισοδημάτων που είχαν ως πηγή τόν προϋπολογισμό. Ταυτόχρονα η άπότομη μείωση του αριθμού των στρατευμένων θα προσέθετε μερικές δεκάδες χιλιάδες στον κατάλογο των άνεργων.

#### Πίνακας Δ1

Σχέδιο Περιοπών των Ένόπλων Δυνάμεων, '49-'50 (σέ χιλιάδες)

	Ιούν. '49	Ιαν. '50	Ιούν. '50	Ιαν. '51
Έλληνικός Έθνικός Στρατός	197	147	114	80
Βασιλικό Ναυτικό	14	12	10	7
Βασιλική Έλληνική Έαεροπορία	7	6	6	6
Έθνοφρουρά	32	31	31	31
Κατηγορία «Γ» (Μακρόνησος)	4	10	-	-
Σύνολο	264	206	161	124

Πηγή: Grady to Theotokis, 17 January 1950, Letter no 1, (Athens Embassy, Confidential Files 1950-52:500, box 42).

4. Grady to Theotokis, Letter no 1, January 17, 1950, (Athens Embassy, Confidential Files, 1950-52:500, box 42).

5. Grady to Theotokis, Letter no 2, January 17, 1950, (Athens Embassy, Confidential Files, 1950-52:500, box 42).

6. Οι άμυντικές δαπάνες περιλάμβαναν πληθώρα άμεσων και έμμεσων εισοδηματικών ένισχύσεων: έπιδόματα στις οικογένειες των στρατευμένων, έκτακτες κατηγορίες έπιδομάτων στους στρατιωτικούς, ειδικές κατηγορίες συντάξεων. Παράλληλα η άμυνα συνιστούσε βασικό τομέα άπασχόλησης πολιτικού προσωπικού. Κάθε άκριβής άποτίμηση των σχετικών μεγεθών δέν είναι δυνατή, καθώς τά στοιχεία για τις άμυντικές δαπάνες δέν είναι διαθέσιμα.

7. Grady to VanFleet, Memorandum, January 17, 1950, (Athens Embassy, Confidential Files, 1950-52:500, box 42).

8. Grady to Department of State, Air Pouch, Athens 113, January 30, 1950, (Athens Embassy, Confidential Files, 1950-52:500, box 42).

Για τους στρατιωτικούς κύκλους ή γρήγορη αποστρατιωτικοποίηση ήταν κάθε άλλο παρά επιθυμητή. Συνιστούσε προφανή απειλή στην πολιτική επιρροή που απολάμβαναν την περίοδο αυτή.<sup>9</sup> Επιπρόσθετα μιά γρήγορη περικοπή των ενόπλων δυνάμεων στο μισό θα δημιουργούσε απρόβλεπτες πιέσεις στις ενδιάμεσες βαθμίδες της ιεραρχίας. Είναι χαρακτηριστικό πώς ο Γκρέντνι στην έπιστολή του προς τον Θεοτόκη, θέλοντας να προκαταλάβει τις αντιδράσεις των στρατιωτικών, υπογράμμισε πώς στίς

«δημοκρατικές χώρες, ενώ οι στρατιωτικές αρχές συμβουλευουν τις κυβερνήσεις για θέματα όπως το μέγεθος των ενόπλων δυνάμεων, ή τελική πρωτοβουλία και ή ευθύνη των αποφάσεων αφορά την πολιτική κυβέρνηση.»<sup>10</sup>

Έτσι ενώ τελικά ή ήγεσία των ενόπλων δυνάμεων και ή ελληνική κυβέρνηση ευθυγραμμίστηκαν με τις αμερικάνικες απαιτήσεις, αυτό έγινε δυνατό μόνο εξαιτίας των φορτικών πιέσεων της αμερικάνικης πλευράς, κυρίως προς τον Παλάγο, χωρίς ουσιαστικά τή δικιά τους συγκατάθεση.

Η άπαισιοδοξία της αμερικάνικης πλευράς δέν περιοριζόταν στίς άμεσες εξελίξεις. Άφορούσε και τή συνολική πορεία του Σχεδίου Μάρσαλ στην Ελλάδα. Ένόψει μάλιστα των επικείμενων συζητήσεων στο Κογκρέσο για τήν πορεία του Σχεδίου Μάρσαλ, ο υπουργός Έξωτερικών Άτσεσον είχε έπισημάνει στον Γκρέντνι<sup>11</sup> πώς θά ήταν δύσκολο στίς συζητήσεις αυτές να άποφευχθεί ή άναφορά στην ελληνική περίπτωση. Τό Κογκρέσο ενδιαφερόταν να έντοπίσει τίς περιπτώσεις χωρών όπου ο βασικός στόχος του Σχεδίου Μάρσαλ, ή επίτευξη δηλαδή της οικονομικής τους «βιωσιμότητας», δέν θά είχε πραγματοποιηθεί μέχρι τό '52. Στίς περιπτώσεις αυτές άναπόφευκτα θά ύπάρχαν αίτήματα για συνέχιση της οικονομικής βοήθειας μετά από τό '52. Ο Άτσεσον θεώρησε πώς ή Ελλάδα άποτελούσε τήν πιό άντιπροσωπευτική ίσως περίπτωση τέτοιας χώρας και ζήτησε τήν γνώμη της Πρεσβείας στην Άθήνα για τίς συνέπειες που θά είχε μιά έκτεταμένη συζήτηση του ελληνικού προβλήματος στο Κογκρέσο.

Ο Γκρέντνι<sup>12</sup> έκρινε πώς οποιαδήποτε άναφορά στην προοπτική παράτασης της οικονομικής βοήθειας πέρα του '52 θά έπρεπε πάση θυσία να άποφευχθεί. Κάτι τέτοιο θά άκύρωνε τίς τρέχουσες προσπάθειες της αμερικάνικης πλευράς να προωθήσει τίς αναγκαίες μεταρρυθμίσεις στην Ελλάδα και θά άποδυνάμωνε πλήρως τή διαπραγματευτική της θέση.

### Τό έτήσιο πρόγραμμα '49-'50

Η άποστρατιωτικοποίηση θά συνοδευόταν από τήν κατεξοχήν προσπάθεια για τήν επιτάχυνση της άνασυγκρότησης. Τό '49-'50 ήταν εκ των πραγμάτων τό πιό κρίσιμο έτος για τό έπενδυτικό πρόγραμμα. Εάν χα-

νόταν για δεύτερη χρονιά ή δυνατότητα πραγματοποίησης σημαντικού μέρους των προγραμματιζόμενων επενδύσεων, τότε κάθε πιθανότητα υλοποίησης έστω κάποιου σημαντικού τμήματος του Τετραετούς Προγράμματος θά χανόταν οριστικά, καθώς τά τελευταία δύο χρόνια του Σχεδίου Μάρσαλ ήταν δεδομένο ότι ή οικονομική βοήθεια σταδιακά θά μειωνόταν. Τό έτήσιο πρόγραμμα του '49-'50, όπως είχε αρχικά σχεδιαστεί τό Νοέμβριο του '48 από τήν ECA/G και τήν ελληνική κυβέρνηση υπογράμμισε τό σημείο αυτό:

«Άν και τό έτήσιο πρόγραμμα του '49-'50 είναι μόνο μέρος του μακροχρόνιου προγράμματος, έντούτοις είναι τό πιό σημαντικό στάδιο άναφορικά με τήν Ελλάδα... Μόνο ή πλήρης υλοποίηση του προγράμματος στή διάρκεια του '49-'50 θά έπιτρέψει στους στόχους του μακροχρόνιου προγράμματος —και συνεπώς στο στόχο του ευρωπαϊκού προγράμματος άνασυγκρότησης— να έπιτευχθούν στο τέλος της τετραετίας».<sup>13</sup>

Στό αρχικό αυτό σχέδιο προβλεπόταν οι εισαγωγές καταναλωτικών αγαθών να παραμείνουν στάσιμες και να αύξηθούν σημαντικά οι εισαγωγές κεφαλαιουχικού έξοπλισμού. Τό φιλόδοξο αυτό σχέδιο προέβλεπε οικονομική βοήθεια της τάξης των 309,7 εκατομμυρίων δολαρίων (80-90 δηλαδή περισσότερο από τό '48-'49), 171,5 από τά όποια θά δινόταν άποκλειστικά για εισαγωγές κεφαλαιουχικού έξοπλισμού. Παράλληλα προβλεπόταν ή δέσμευση στο έσωτερικό, σε δραχμές, ποσού ίσου με 175 εκατομμύρια δολάρια. Έν προκειμένω προέβλεπε τόσο τήν έκτενή χρήση των πόρων του Ταμείου Άντικαταβολών, όσο και τήν ένεργοποίηση της έγχώριας άποταμίευσης. Τό σχέδιο αυτό ακολουθούσε προφανώς τίς κατευθύνσεις του αρχικού Τετραετούς Προγράμματος. Προέβλεπε ότι τό '49-'50 θά ύπρχε ή δυνατότητα να δοθεί ένα μεγάλο έκτακτο ποσό σε συνάλλαγμα, τό όποιο θά έδινε τήν αρχική ώθηση που χρειαζόταν τό ενεργειακό και τό βιομηχανικό πρόγραμμα.

Βεβαίως ή επένδυση μέσα σ' ένα χρόνο 350 εκατομμυρίων δολαρίων σε εισαγωγές κεφαλαιουχικού έξοπλισμού και τοπικές επενδύσεις φάνταζε δυσανάλογη με τίς ίδιες τίς δυνατότητες του κράτους και της ιδιωτικής οικονομίας να προδούν σε τέτοιας κλίμακας επενδύσεις. Είναι χαρακτηριστικό ότι στο έτήσιο αυτό πρό-

9. Memminger to Minor, Memorandum, «Political Discussion with ECA/G Field Representatives», February 8, 1950, (Athens Embassy, Confidential Files, 1950-52:500, box 42).

10. Grady to Theotokis, January 17, 1950, Letter no 2, ό.π.

11. Acheson to Grady, Telegram, February 8, 1950, (Athens Embassy, Confidential Files, 1950-52:500, box 42).

12. Grady to Acheson, Telegram, February 23, 1950, (Athens Embassy, Confidential Files, 1950-52:500, box 42).

13. ECA/G, The 1949-50 Program of Greece, (Mission to Greece, Finance and Program Division, box 2), σελ. 115.





γραμμα προβλεπόταν ή δημιουργία 100.000 νέων θέσεων εργασίας κατά την υλοποίησή του. Ταυτόχρονα δημιουργούσε την εντύπωση ότι παράλληλα θά μπορούσαν να επιτευχθούν όλοι οι βασικοί στόχοι τόσο της ανασυγκρότησης, όσο και της έναρξης των νέων έργων. Έτσι προέδλεπε την ολοκλήρωση των έργων αποκατάστασης των υποδομών (όδικό και σιδηροδρομικό δίκτυο, λιμάνια, κ.λπ.), την έναρξη των νέων αναπτυξιακών έργων (όπως ήταν τό ενεργειακό και τό

βιομηχανικό πρόγραμμα) και την ανάπτυξη των υποδομών της γεωργίας. Οι πληθωριστικές επιπτώσεις ενός τέτοιου προγράμματος είχαν μείνει τότε ασχολίαστες.

Τό Πρόγραμμα αυτό υπέστη δύο διαδοχικές αναθεωρήσεις, τόν Μάιο και τόν Νοέμβριο του '49 (πίνακας Δ2). Στην πρώτη αναθεώρηση δέν προβλέφθηκε ουσιαστικά περικοπή της βοήθειας, αλλά έγιναν επιμέρους

προσαρμογές των μεγεθών σε πιο ρεαλιστικά επίπεδα. Στη δεύτερη αναθεώρηση θυσιάστηκαν τα περίφημα 100 εκατομμύρια που αποτελούσαν τό επίμαχο θέμα του επενδυτικού προγράμματος. Τό οριστικό ποσό της βοήθειας (263,6) ήταν λίγο μεγαλύτερο από αυτό του προηγούμενου χρόνου, όπως αυτό είχε τελικά διαμορφωθεί με τις αυξήσεις της έμμεσης βοήθειας (238,8). Ουσιαστικά έγιναν μόνο μικρές αλλαγές σε αυτό. Υπήρξε πρόβλεψη για μικρή μείωση των εισαγωγών καταναλωτικών αγαθών σε σχέση με τόν προηγούμενο χρόνο και πρόβλεψη για μικρή αύξηση των εισαγωγών κεφαλαιουχικού εξοπλισμού σε 78 εκατομμύρια δολάρια. Τόν προηγούμενο χρόνο, οι εισαγωγές εξοπλισμού είχαν υποστεί τις συνήθεις μειώσεις στη διάρκεια του χρόνου και είχαν τελικά περιοριστεί μόλις στα 42 εκατομμύρια δολάρια.

### Πίνακας Δ2

Οι αναθεωρήσεις του ετήσιου προγράμματος '49-'50 (σε εκατομμύρια δολάρια)

	Άρχικό Σχέδιο Νοέμβριος '48	Πρώτη Αναθεώρηση Μάιος '49	Δεύτερη Αναθεώρηση Νοέμβριος '49
Εισαγωγές	430,2	408,7	361,2
Έξαγωγές	105,4	99,5	91,9
Ίσοζύγιο Άδελων Πόρων	- 20,2	-24,3	-27,7
Άποζημιώσεις	31,3	25	30
Έλλειμμα	309,7	308,5	263,6
Οικονομική Βοήθεια	309,7	308,5	263,6

Πηγή: Bissel Report on the Second Annual Program for Greece, (Mission to Greece, Finance and Program Division, box 2), σελ. 3

Μετά τόν προσδιορισμό των σχετικών μεγεθών της βοήθειας και των εισαγωγών, τό επενδυτικό πρόγραμμα έπρεπε να προσαρμοστεί ανάλογα. Μόνο πού αυτό δέν ήταν εύκολο όπως τά προηγούμενα χρόνια όπου οι πόροι ήταν αποκλειστικά δεσμευμένοι σε συγκεκριμένα προγράμματα ανασυγκρότησης. Έδω έπρόκειτο για τήν έναρξη νέων έργων κυρίως στόν ενεργειακό και βιομηχανικό τομέα πού ή κλίμακα του καθενός από αυτά όπως και οι διασυνδέσεις των διαφόρων έργων επέβαλαν τή δέσμευση ελάχιστων ποσών προκειμένου να γίνουν οι αναγκαίες εισαγωγές εξοπλισμού και να ξεκινήσουν τά έργα.

Έτσι τό Πρόγραμμα ανασυγκρότησης πήρε μία ιδιόμορφη μορφή στη διάρκεια του '49-'50. Υπήρχαν παραγγελίες από τόν προηγούμενο χρόνο πού συγκροτούσαν δεσμεύσεις για τό τρέχον. Ταυτόχρονα ή έναρξη κάθε νέου έργου δημιουργούσε επιπρόσθετες δεσμεύσεις. Έτσι τό επενδυτικό πρόγραμμα του '49-'50 πήρε τή μορφή των δεσμεύσεων μέρος μόνο των οποίων θά καλυπτόταν με τή μορφή πραγματικών πληρωμών από τούς πόρους του '49-'50. Η ολοκλήρωση των

έργων θά γίνονταν με τούς πόρους των επόμενων χρόνων.

Στήν περίπτωση του δραχμικού επενδυτικού προγράμματος ή ιδέα αυτή των δεσμεύσεων πήρε άκραιο μορφή. Έδω άπλά τέθηκε συνολικά τό πρόγραμμα σύμφωνα με τόν αρχικό σχεδιασμό του πού έφθανε τό έξωφρενικό ποσό του 1 τρισεκατομμυρίου δραχμών και άποφεύχθηκε οποιαδήποτε δέσμευση για τό διαθέσιμο ποσό από τό Ταμείο Αντικαταβολών, καθώς αυτό θά αποτελούσε συνάρτηση της πορείας των δημοσιονομικών και νομισματικών δεδομένων στη διάρκεια του '49-'50.

Αυτού του τύπου ό διακανονισμός δημιουργούσε κάποια αισιοδοξία για τήν πραγματοποίηση, έστω με καθυστέρηση, κάποιοι τμήματος του Τετραετούς Προγράμματος. Τό Γραφείο Ανασυγκρότησης, τόν Ιανουάριο του '50, σε σχετικό υπόμνημα πού υπέβαλλε στόν ΟΕΕC, διατύπωνε τις προβλέψεις του για τήν πορεία ύλοποίησης του προγράμματος κατά τήν τελευταία διετία του Σχεδίου Μάρσαλ, τό '50-'52.<sup>14</sup>

Έκει γινόταν ή προφανής διαπίστωση ότι ή ύστέρηση των πόρων τά δύο πρώτα χρόνια δέν επέτρεπε τήν ύλοποίηση του αρχικού προγράμματος: «Η έμπειρία έχει δείξει ότι ή ολοκλήρωση του προγράμματος μέσα σε μία περίοδο τεσσάρων χρόνων δέν είναι πλέον δυνατή... Η ελληνική κυβέρνηση άναγκάστηκε από τήν πίεση των γεγονότων να περικόψει σημαντικά τά αρχικά της σχέδια και να συγκεντρώσει τούς διαθέσιμους πόρους στη διάρκεια των τεσσάρων χρόνων όσο ήταν δυνατό σε τομείς πού θά απέφεραν τά μεγαλύτερα αποτελέσματα... Ως αποτέλεσμα των αλλαγών αυτών, ένα πολύ σημαντικό τμήμα - περίπου 37 της εκατό- από τό μακροχρόνιο πρόγραμμα ανάκαμψης της χώρας έπρεπε να αναβληθεί για μετά από τό 1951-52».<sup>15</sup>

Η άναβολή ύλοποίησης του 40% του επενδυτικού προγράμματος για μετά τό '52, δέν είχε μεταβάλλει ριζικά τήν αρχική κατανομή ανάμεσα σε βιομηχανία, ενέργεια, και ύποδομές, αλλά είχε θέσει κάποια ιεράρχηση στό έσωτερικό κάθε ύποπρογράμματος. Στή βιομηχανία έξαιρέθηκαν οι ύφαντουργικές και οι χημικές βιομηχανίες και στό ενεργειακό έμεινε πίσω τό ύδροηλεκτρικό του Άχελώου.<sup>16</sup>

Παρά τις προσαρμογές αυτές ή διάσωση ακόμα και μέρους του προγράμματος ήταν πλέον προβληματική. Τό ενεργειακό πρόγραμμα και φυσικά επιμέρους μικρότερα προγράμματα, πού ήταν άπόλυτα όμως έ-

14. High Board of Reconstruction, General Memorandum for ΟΕΕC. Greece. 1950-51 and 1951-52 Program, January 1950 (Mission to Greece, Construction Division, box 15).

15. High Board of Reconstruction, General Memorandum for ΟΕΕC. Greece, ό.π., σελ. 5 και 6.

16. High Board of Reconstruction, General Memorandum for ΟΕΕC. Greece, ό.π., σελ. 22 και 34.

νταγμένα στην ιδέα της ανασυγκρότησης (γεωργία, αλάτι, όρυχεία, ανταρτόπληκτες βιομηχανίες), είχαν κάποιες πιθανότητες υλοποίησης εάν θυσιαζόταν ο κύριος όγκος του βιομηχανικού προγράμματος. Με την επίσκεψη του Χόφμαν στην Ελλάδα ξεκαθαρίστηκε έντελως τό θέμα αυτό.

## Η επίσκεψη Χόφμαν

Η επίσκεψη Χόφμαν<sup>17</sup> έγινε τον Αύγουστο του '49 και συνοδεύεται από ομάδα ειδικών της ECA και του Office of the Special Representative. Για την ελληνική κυβέρνηση ήταν ευκαιρία να επαναδιατυπώσει τα αιτήματα της. Για μία ακόμη φορά η κυβέρνηση απέδωσε τα βασικά προβλήματα της ελληνικής οικονομίας στους εξωγενείς παράγοντες, πρωτίστως στην ανεπαρκή οικονομική βοήθεια και ζήτησε την αύξηση της οικονομικής βοήθειας για τό τρέχον έτος. Ταυτόχρονα θεωρώντας ότι τό ισοζύγιο πληρωμών θά παρέμενε έλλειμματικό και μετά τό '52, η κυβέρνηση ζήτησε την προσφορά οικονομικής βοήθειας στην Ελλάδα για την περίοδο μετά τό τέλος του Σχεδίου Μάρσαλ. Μόνο πού όπως σωστά είχαν προβλέψει στην άλληλογραφία τους οι Γκρέντντ και Άτσεσον, κάτι τέτοιο έπρεπε σέ κάθε περίπτωση νά αποκλειστεί.

Γιά τό θέμα της ανάπτυξης η ελληνική κυβέρνηση επέμεινε ότι ήταν έντελως αναγκαίο νά τεθεί επίτελους σέ έφαρμογή τό Τετραετές Πρόγραμμα μέ την προσφορά των αναγκαίων πόρων. Παράλληλα ζήτησε την άμεση βοήθεια των κεντρικών υπηρεσιών του Σχεδίου Μάρσαλ προκειμένου νά αντιμετωπιστούν οι τεχνικές δυσκολίες πού παρουσίαζαν οι εισαγωγές έξοπλισμού και πρώτων ύλων.

Τέλος στό θέμα της σταθεροποίησης της οικονομίας υπέδειξε τις στρατιωτικές δαπάνες και τις δαπάνες για τους πρόσφυγες ως τις βασικές αιτίες πού έκαναν αδύνατο τον ισοσκελισμό του προϋπολογισμού. Και εδώ φαίνεται η κυβέρνηση έθιγε ένα θέμα για τό όποιο όπως είδαμε παραπάνω δέν γινόταν εύκολα πιστευτή. Διότι οι δαπάνες για τους πρόσφυγες θά μειωνόνταν πολύ γρήγορα στή διάρκεια του έτους, ενώ τό πρόγραμμα άποστρατιωτικοποίησης θά έβρισκε αντίθετη τόσο την στρατιωτική όσο και την πολιτική ήγεία.

Ο Χόφμαν από την πλευρά του επανέλαβε τά βασικά σημεία της αμερικάνικης πολιτικής. Η κυβέρνηση θά έπρεπε νά δείξει έργο αναφορικά μέ τις έσωτερικές μεταρρυθμίσεις και οι αναπτυξιακοί στόχοι θά έπρεπε νά αντιμετωπιστούν σέ πίο ρεαλιστική βάση. Για πρώτη φορά ο Χόφμαν διατύπωσε εϋθέως την ανάγκη εγκατάλειψης της «στρατηγικής της βιομηχανικής ανάπτυξης». Η αναπτυξιακή στρατηγική θά έπρεπε νά λάβει υπόψη της τά συγκριτικά πλεονεκτήματα της χώρας και συνακόλουθα θά έπρεπε νά επιμείνει στον έκουγχρονισμό της αγροτικής οικονομίας

και την ανάπτυξη του τουρισμού. Έδώ ο Χόφμαν χαρακτήρισε την Ελλάδα ως την έν δυνάμει «Καλιφόρνια της Εϋρώπης» και υπέδειξε τις άνεκμετάλευτες δυνατότητες της γεωργίας και του τουρισμού ως μοχλούς της οικονομικής ανάπτυξης. Αντίθετα η ανάπτυξη της βιομηχανίας θά έπρεπε νά γίνει μέσω «έξελικτικών, περισσότερο, παρά επαναστατικών, διαδικασιών».<sup>18</sup>

Στό κρίσιμο θέμα του Τετραετους Προγράμματος, ο Χόφμαν ήταν κατηγορηματικός. Απέκλεισε οποιαδήποτε συζήτηση περί υλοποίησης του Τετραετους και απάντησε άρνητικά στό ελληνικό αίτημα νά υπάρξει διαδικασία αναθεώρησης του Τετραετους προκειμένου νά υλοποιηθεί έστω μία περιορισμένη έκδοχή του. Μέ δύο λόγια ο Χόφμαν απέκλεισε εϋθέως τό ένδεχόμενο στα έπόμενα δύο χρόνια του Σχεδίου Μάρσαλ, και φυσικά στό τρέχον, νά δεσμεύονταν πόροι για την προώθηση της στρατηγικής της βιομηχανικής ανάπτυξης.

Αντίθετα στό βιομηχανικό ζήτημα περιόρισε τις παραινήσεις του στην προώθηση των θεσμικών αλλαγών πού θά διευκόλυναν την ενεργοποίηση των ιδιωτικών επενδύσεων. Έτσι από τις συζητήσεις αυτές δέν προέκυψε καμία συγκεκριμένη μορφή προγράμματος η κατευθύνσεων για την πολιτική των κεντρικών όργάνων του Σχεδίου Μάρσαλ άπέναντι στην Ελλάδα. Ούτε οι άρνητικές απαντήσεις στα ελληνικά αίτήματα, ούτε οι άσάφεις περί αναπτυξιακών δυνατοτήτων της γεωργίας και του τουρισμού συγκροτούσαν έστω στοιχειωδώς κάποιας μορφής πρόγραμμα για τά έπόμενα τρία χρόνια. Η έλλειψη οποιασδήποτε δέσμευσης από την πλευρά του Χόφμαν ύπογράμμιζε την έλλειψη κάποιας στρατηγικής από την πλευρά του Σχεδίου Μάρσαλ για την ελληνική περίπτωση.

## Τό τέλος του Σχεδίου Μάρσαλ

Την ίδια στιγμή βεδαίως κάποιοι προσανατολισμοί ήταν λίγο ως πολύ δεδομένοι από παράλληλες ένεργειες πού είχαν γίνει την ίδια περίοδο. Η EBASCO ήταν ήδη στην Ελλάδα και έτοιμάζε την ενδιάμεση Έκθεσή της πού επικεντρώνονταν στην αξιοποίηση των εγχώριων πρώτων ύλων (ύδροηλεκτρικά, λιγνίτης) για την παραγωγή ένεργειας.<sup>19</sup> Τά όρυχεία τά όποια ήταν

17. J. McFall (First Secretary of Embassy) to Secretary of State, «Visit of ECA Administrator P. Hoffman and Party to Athens», August 26, 1949, (Athens Embassy, Confidential Files, 1949:500, box 31).

18. McFall to Secretary of State, ό.π., σελ. 8.

19. Η Ένδιάμεση Έκθεση της EBASCO Services Inc. ολοκληρώθηκε τον Αύγουστο του '49 και προδιέγραφε ένα έξαιεές πρόγραμμα ανάπτυξης της ενεργειακής ύποδομής μέ κόστος 199 εκατομμύρια δολάρια, πού θά διπλασίαζε την εγχώρια παραγωγή ένεργειας. βλ. American Embassy, Economic News Airgram, August 1949, σελ. 3.

ο μόνος τομέας της οικονομίας που ύστερουσε σημαντικά σε σχέση με τα προπολεμικά επίπεδα και ο οποίος, όπως και προπολεμικά, είχε εξαγωγικές δυνατότητες, βρισκόταν στο επίκεντρο των προσπαθειών του Βιομηχανικού Τμήματος της ECA/G.<sup>20</sup> Τέλος από την πολιτική των βιομηχανικών δανείων είχε διαφανεί ότι δυνατότητες ανάπτυξης της έστω ασθενικής εγχώριας βιομηχανίας υπήρχαν και ήταν θέμα χρόνου και λίγων πόρων προκειμένου αυτές να επιτευχθούν. Ο κατάλογος με τα σχετικά προγράμματα που είχαν γίνει αποδεκτά από τις «Κάθετες Επιτροπές» του ΟΕΕC, χωρίς όμως να δεσμευτούν κατ' ανάγκη και οι σχετικοί πόροι, περιελάμβαναν το λιγνίτη, το διυλιστήριο, το μαγνήσιο, τη σόδα, την αλουμίνα, τα λιπάσματα και το τοιμέντο.<sup>21</sup> Έτσι έστω και αποσπασματικά διαφαινόταν τι θα αποτελούσε, μετά την εγκατάλειψη του Τετραετούς, το στοιχειώδες πρόγραμμα βιομηχανικής ανάπτυξης.

Παράλληλα οι προβλέψεις για την κατάσταση της ελληνικής οικονομίας με την ολοκλήρωση του Σχεδίου Μάρσαλ ήταν ισοδύναμα απογοητευτικές. Το επίπεδο κατανάλωσης δεν θα ξεπερνούσε το προπολεμικό και για την ακρίβεια θα ήταν λίγο μικρότερο από το προπολεμικό. Η εικόνα που παρουσίαζε το οικονομικό πρόγραμμα του '49-'50 τόσο για το τρέχον έτος όσο και συνολικά για την ολοκλήρωση του Σχεδίου Μάρσαλ ήταν έντελως απογοητευτική: «Η διατήρηση της κατά κεφαλή κατανάλωσης στο επίπεδο των 2.520 θερμίδων, παρά τον περιορισμό της βοήθειας, θα εξισορροπηθεί από τη μείωση της ποιότητας της διατροφής προκειμένου το κόστος των εισαγόμενων τροφίμων να κρατηθεί χαμηλά. Οι πιο ακριβές τροφές πρωτεϊνών κρατήθηκαν στο ελάχιστο δυνατό επίπεδο και το συνολικό επίπεδο των πρωτεϊνών είναι σε χαμηλότερο επίπεδο από αυτό του προηγούμενου χρόνου. Ενώ ο στόχος της κατανάλωσης τροφίμων για το '52-'53 -2.650 θερμίδες κατά κεφαλή- θα υπερβαίνει ελάχιστα το προπολεμικό επίπεδο, η κατανάλωση υφασμάτων και άλλων καταναλωτικών αγαθών θα κρατηθεί λίγο κάτω από το προπολεμικό.»<sup>22</sup> Οι προβλέψεις αυτές δεν είχαν πάρει υπόψη τους την απότομη περικοπή της βοήθειας που θα έπακολουθοῦσε το φθινόπωρο του '50 και την ακόμα μεγαλύτερη το φθινόπωρο του '51.

Τό Σχέδιο Μάρσαλ αδυνατούσε να επιτύχει ακόμα και το δεύτερο και πιο μετριοπαθή στόχο της επιστροφής της κατανάλωσης στα προπολεμικά της επίπεδα. Η αύξηση του πληθυσμού απορροφούσε την κατά 20% αύξηση του ΑΕΠ σε σχέση με τον προπολεμικό περίοδο και η κατά κεφαλή κατανάλωση μπορούσε να διατηρηθεί σταθερή μόνο με μικρές αλλαγές, όπου η μείωση των εισαγωγών σε κρέας, οι οποίες ήταν ακριβές και πλούσιες σε πρωτεΐνες, θα τις αντικαθιστούσαν φθηνότερες εισαγωγές, υψηλές σε θερμίδες και χαμηλές σε πρωτεΐνες.

Στην περίπτωση της Ελλάδας, τό Σχέδιο Μάρσαλ είχε εγκαταλειφθεί πριν καν αρχίσει. Μαζί με τό Τετραετές έκλεινε οριστικά ή ιδέα ότι τό Σχέδιο Μάρσαλ θά αποτελούσε μέσο για τήν ανάπτυξη τής οικονομίας πέρα από τά προπολεμικά της επίπεδα. Όλα φαίνεται να τελείωσαν πριν καν αρχίσουν. Τό Σχέδιο Μάρσαλ παρέμεινε απόλυτα ένταγμένο στην οπτική των προηγούμενων προγραμμάτων οικονομικής βοήθειας, τά όποια από τό '44 και μετά προσέφεραν συναλλαγματικούς πόρους για τήν εισαγωγή βασικών καταναλωτικών αγαθών, απόλυτα αναγκαίων για τήν επιβίωση του πληθυσμού και κεφαλαιουχικού εξοπλισμού που θά συνέτεινε στην ανασυγκρότηση των υποδομών και τής εγχώριας παραγωγής. Τό Σχέδιο Μάρσαλ έμοιαζε όλο και περισσότερο με τό πρόγραμμα τής UNRRA και των άλλων προγραμμάτων βοήθειας.

Από τήν άλλη ή προοπτική τής άπεμπλοκής των Αμερικάνων από τήν ύποστήριξη του έμπορικού ελλείμματος σήμαινε ότι ή ελληνική οικονομία θά έπρεπε από τό '52 και μετά να στηριχθεί στις δικές της δυνάμεις: τις άγροτικές εξαγωγές και τους άδηλους πόρους. Μόνο που ή επιστροφή στα προπολεμικά επίπεδα δεν ήταν αυτόματη.

Οι ίδιες εξαγωγές αντιμετώπιζαν κατά τήν μεταπολεμική περίοδο δυσκολίες. Ό καπνός για παράδειγμα αδυνατούσε να επανέλθει στις κύριες άγορές του εξαιτίας τής κυριαρχίας των άμερικάνικων εταιρειών. Αυτό ήταν καθοριστικό ειδικά στην γερμανική άγορά καπνού. «Τό πρόβλημα των εξαγωγών του ελληνικού καπνού έχει γίνει ένα από τά μεγάλα θέματα ύπό συζήτηση σε επίσημους και άνεπίσημους κύκλους. Ό Τύπος έχει δώσει τεράστια σημασία στο πρόβλημα τής άνάκτησης των προπολεμικών άγορών τής Ελλάδας και σε πολλές περιπτώσεις έχει αναφερθεί στο γεγονός ότι οι άμερικάνικες εταιρείες καπνού έχουν αποσπάσει από τήν Ελλάδα τή γερμανική άγορά.»<sup>23</sup>

Στή διάρκεια του '50 με τά αποθέματα καπνού να έχουν φθάσει τούς 40.000 τόνους τό θέμα εκ των πραγμάτων είχε πάρει διαστάσεις. Είχαν προηγηθεί οι

20. Στα μέσα του '49 ειδικοί από τό U.S. Bureau of Mines και από τό U.S. Geological Survey είχαν έπισκεφθεί τήν Ελλάδα και είχαν μελετήσει τήν αξιοποίηση του λιγνίτη. Αμερικάνικες εταιρείες είχαν ενδιαφερθεί για τή σύναψη συμβολαίων προμήθειας ελληνικών ορυκτών (ή Bethlehem Steel θά προμηθευόταν 20.000 τόνους μαγνησίου μέσα στο '49), ακόμα και για τή διενέργεια επενδύσεων. βλ. ECA/G, Monthly Report, June 1949, σελ. 26-27.

21. ECA/G, Monthly Report, October 1949, σελ. 16.

22. Bissel Report on the Second Annual Program for Greece, (Mission to Greece, Finance and Program Division, box 2), VI Use of Resources, Chapter A. Consumption, p.1.

23. American Embassy, Economic News Airgram, May 1950 (Athens Embassy, General Records, 1950-52: 362-500, box 124).



διμερείς εμπορικές συμφωνίες με τις ευρωπαϊκές χώρες στο πλαίσιο του Σχεδίου Μάρσαλ<sup>24</sup> που παρά την ειδική μέριμνα που αυτές έδιναν στον καπνό, άδυνατούσαν να απορροφήσουν τα αποθέματα. Οι συζητήσεις με τη Δυτική Γερμανία δεν είχαν καταλήξει σε αποτέλεσμα.<sup>25</sup> Έτσι υψηλόβαθμη κυβερνητική αντιπροσωπεία επισκέφθηκε τις ΗΠΑ και στή συνέχεια τό Παρίσι προκειμένου να γίνουν συμφωνίες για την απορρόφηση των ελληνικών καπνών.<sup>26</sup> Έντούτοις τά αποτελέσματα ήταν περιορισμένα. Σέ απογοητευτικό τόνο ή μηνιαία έκθεση τής πρεσβείας σημειώνει: «Η έκθεση του Τσουδερού για τά αποτελέσματα από τήν αποστολή που ανέλαβε για τόν καπνό στίς ΗΠΑ καί τό Παρίσι έχει γίνει αντικείμενο όξείας κριτικής εξαιτίας τής έλλειψης πρακτικών αποτελεσμάτων».<sup>27</sup> Λίγο αργότερα οι έλπίδες ανανεώθηκαν από τό ταξίδι του Παπανδρέου στή Δυτική Γερμανία τόν Νοέμβριο του '50 όπου τά αποτελέσματα ήταν καλύτερα.<sup>28</sup>

Στίς συνθήκες αυτές αναλώθηκαν πολλές δυνάμεις για τήν αναζήτηση νέων προϊόντων για εξαγωγές. Μόνο που μετά τήν εγκατάλειψη του Τετραετούς, ή αναζήτηση αυτή δεν μπορούσε παρά να έχει έρασιτεχνικό χαρακτήρα. Έγιναν διαδοχικές συσκέψεις τής ECA/G καί των ελληνικών Υπουργείων από τά μέσα του '49<sup>29</sup> προκειμένου να αναζητηθούν λύσεις στο διαρθρωτικό πρόβλημα των εξαγωγών. Οι συζητήσεις συνεχίστηκαν κατά διαστήματα στή διάρκεια του '50.<sup>30</sup> Στο τέλος τά αποτελέσματα ήταν μάλλον φτωχά.

Η έτήσια οικονομική έκθεση τής Πρεσβείας έθετε τό ζήτημα αυτό με τόν ακόλουθο τρόπο:

«Γίνεται όλο καί πιο ξεκάθαρο, υπό τό πρίσμα τής έμπειρίας τής μεταπολεμικής περιόδου, ότι ή πραγματική λύση στο εξαγωγικό πρόβλημα τής Ελλάδας δεν βρίσκεται στήν προσπάθεια αύξησης τής ποσότητας τής παραγωγής καί των εξαγωγών του μάλλον περιορισμένου αριθμού ήμιπολυτελών αγαθών..., αλλά στήν προσθήκη νέων αγαθών που άμεσα μπορούν να πωληθούν καί τά όποια δεν θά αντιμετωπίζουν τόν τύπο του ανταγωνισμού που αντιμετωπίζουν σήμερα οι ελληνικές εξαγωγές στίς διεθνείς αγορές. Τό βαμβάκι καί τό ρύζι μπορεί να αποδειχθούν δύο από τά κύρια εξαγωγώματα είδη στή γραμμή των αγροτικών προϊόντων, ενώ τό τσιμέντο, τό γυαλί καί όρισμένα βαριά χημικά, όπως τό θειικό όξύ καί τό νιτρικό όξύ, είναι σήμερα τά πιο ύποσχόμενα είδη από τόν τομέα των βιομηχανικών προϊόντων. Τά πλούσια όρυχεία τής Ελλάδας επίσης παρουσιάζουν δυνατότητες εξαγωγής, εφόσον εισαχθούν σύγχρονες μέθοδοι εξοικονόμησης έργασίας καί κόστους στήν εξόρυξη καί επεξεργασία τους.»<sup>31</sup>

Μετά από μία περίοδο έξαρσης τής μελέτης του αναπτυξιακού ζητήματος, όπως αυτή είχε αποτυπωθεί σε διαδοχικές μελέτες καί αναπτυξιακά προγράμματα, από τήν UNRRA, τή FAO, τό Γραφείο Ανασυγκρό-

τησης, τό Τετραετές '48-'52, καί όπου είχαν διαφανεί μάλλον με αξιοπιστο τρόπο οι αναπτυξιακοί όρίζοντες τής ελληνικής οικονομίας, ή άμερικάνικη όπτική στράφηκε στίς πρόχειρες λύσεις. Τό Σχέδιο Μάρσαλ ήταν πλέον σε πλήρες άδιέξοδο αναφορικά με τούς αναπτυξιακούς του στόχους.

24. Για τή Συμφωνία με τή Γαλλία, τή Σουηδία καί τή Γερμανία βλ. American Embassy, Economic News Airgram, August 1949. Για τίς συμφωνίες με τήν Ισπανία, τήν Πορτογαλία καί τήν Αυστρία βλ. American Embassy, Economic News Airgram, December 1949. Για τίς συμφωνίες με τή Δανία καί τή Φιλανδία βλ. American Embassy, Economic News Airgram, April 1950.

25. American Embassy, Economic News Airgram, July 1950.

26. Ο αναπληρωτής πρωθυπουργός Παπανδρέου καί ό ύπουργός Συντονισμού Τσουδερός επισκέφθηκαν τίς ΗΠΑ προκειμένου να διαπραγματευτούν τήν απορρόφηση των καπνών τόσο στήν άμερικανική όσο καί τή γερμανική αγορά. βλ. American Embassy, Economic News Airgram, August 1950.

27. American Embassy, Economic News Airgram, September 1950, σελ. 2.

28. Συμφωνήθηκε ή αγορά 35.000 τόνων ελληνικού καπνού σε διάστημα τριών χρόνων. βλ. American Embassy, Economic News Airgram, November 1949.

29. American Embassy, Economic News Airgram, July 1949.

30. Έγιναν διαδοχικές συναντήσεις με τούς Συνδέσμους Έξαγωγέων καί με άλλους έμπορικούς φορείς. βλ. American Embassy, Annual Economic Report 1950, February 13, 1951, (Athens Embassy, General Records, 1950-52: 362-500, box 124), σελ. 24.

31. American Embassy, Annual Economic Report 1950, σελ. 30. Τό ρύζι έχει αποτελέσει μείζον θέμα σε όρισμένες από τίς μελέτες που καταγράφουν τά θετικά αποτελέσματα του Σχεδίου Μάρσαλ. Αφορά τό πετυχημένο έγχειρημα ενός πολύ ικανού γεωλόγου, του Walter Packard, με μεγάλη έμπειρία από τή θητεία του στή Πολιτεία τής Καλιφόρνιας, που τοποθετήθηκε στο αγροτικό τμήμα τής ECA/G. Αυτός πειραματίστηκε με τήν άφραλάτωση κάποιων έδαφών στο χωριό Άνθύλη στή Φθιώτιδα καί πέτυχε τήν καλλιέργεια ρυζιού. Οι κάτοικοι του χωριού του έστησαν άνδριάντα. βλ. Warren, J., «Origins of the "Greek Economic Miracle". The Truman Doctrine and Marshall Plan Development and Stabilizations Programs», The Truman Doctrine of Aid to Greece: A Fifty Years Retrospective, βλ. επίσης Oral History Interview with Spyros Markezinis by T. Wilson, 22 July 1970 (Harry Truman Library), σελ. 46.

# Ο ΚΟΣΜΟΣ ΩΣ ΑΝΑΠΑΡΑΣΤΑΣΗ

του Roger Chartier

μετάφραση: Κώστας Γαγανάκης

**Τ**ό «γράμμα της σύνταξης» του περιοδικού *Annales* (άνοιξη 1988) καλεί τους ιστορικούς σε συλλογική περισυλλογή, με άφορη μία διπλή διαπίστωση. Επιβεβαιώνει την ύπαρξη μιας «γενικής κρίσης των κοινωνικών επιστημών», ή όποια είναι δυνατό να ξεπερασθεί με την εγκατάλειψη των ολιστικών ερμηνευτικών σχημάτων, αυτών των «κυρίαρχων παραδειγμάτων» που υπήρξαν κάποτε ο στρουκτουραλισμός και ο μαρξισμός, όπως και με τη ρητή απόρριψη των ιδεολογιών που επέφεραν την επιτυχία των προηγούμενων (δηλαδή την προσήλωση σε ένα πρότυπο ριζοσπαστικού, σοσιαλιστικού μετασχηματισμού των δυτικών καπιταλιστικών και φιλελεύθερων κοινωνιών). Από την άλλη, τό κείμενο δέν υποτάσσει τήν ιστορία στην ολότητα αυτής τής διάγνωσης, καταλήγοντας: «δέν μās φαίνεται πώς ήρθε ή στιγμή τής κρίσης γιά τήν ιστορία, τήν όποια όρισμένοι προϋποθέτουν άδίαστα». Έτσι, ή ιστορία αντιμετώπιζεται σαν μία επιστήμη ακόμα υγιής και ρωμαλέα, άν και ύποκειμενη σε άβεβαιότητες, εξαιτίας τής εξάντλησης των παραδοσιακών της συμμαχιών (μέ τή γεωγραφία, τήν έθνολογία, τήν κοινωνιολογία) και τής εκλειψης τεχνικών προσέγγισης ως τρόπων κατανόησης που προσέδιδαν ενότητα στα αντικείμενα και στις κατευθύνσεις της. Η κατάσταση αναποφασιστικότητας που τή διακρίνει σήμερα θά μπορούσε να είναι ή άλλη όψη μιας ζωτικότητας ή όποια, μέ τρόπο ελεύθερο και άνοργάνωτο, άπελευθερώνει τά πεδία, τις έμπειρίες, τις προσεγγίσεις.

## Μιά διάγνωση υπό άμφισβήτηση

Γιατί όμως ένα τέτοιο σημείο εκκίνησης, τό όποιο αξιώνει ταυτόχρονα τή γενική κρίση των κοινωνικών επιστημών και τή διατηρούμενη ζωτικότητα τής ιστορίας, μέ αντίτιμο έναν κάπως άναρχικό εκλεκτικισμό; Η στρατηγική του κειμένου (ό όρος χρησιμοποιείται έδω όχι μέ τήν έννοια ενός όρθολογικού και συνειδητού ύπολογισμού, αλλά σαν περιγραφή μιας λίγο ή πολύ αυτόματης προσαρμογής σε μία δεδομένη κατάσταση) μου φαίνεται πώς ύπόκειται στην αίσθηση τής

ανάγκης να διαφυλαχθεί ή επιστήμη, σε μία συγκυρία ή όποια αντιμετώπιζεται ως χαρακτηριζόμενη από τή ριζική παρακμή των θεωριών και των γνώσεων έναντι στις όποίες ή ιστορία είχε στηρίξει τήν πρόοδό της, στη διάρκεια των δεκαετιών του 1960 και 1970. Η πρόκληση λοιπόν προήλθε από τις επιστήμες μέ τήν πιο πρόσφατη θεσμοποίηση και μέ τή μεγαλύτερη διανοητική άπτήρηση: Τή γλωσσολογία, τήν κοινωνιολογία, ή τήν έθνολογία. Η επίθεση ενάντια στην ιστορία προσέλαβε διάφορες μορφές, κάποιες στρουκτουραλιστικές και κάποιες όχι, όμως όλες άσκοϋσαν κριτική στην ιστορία μέσα από τά αντικείμενά της —δηλαδή τήν αποδιδόμενη πρωτοκαθεδρία στη μελέτη των κυκλικών οικονομικών φάσεων, των δημογραφικών φάσεων και των κοινωνικών δομών— όπως και στις μεθοδολογικές της βεβαιότητες, οι όποίες έμφανίζονται επισφαλεις άπέναντι στις νέες θεωρητικές άπαιτήσεις.

Προτείνοντας αντικείμενα μελέτης, μέχρι τότε σε μεγάλο βαθμό άποκομμένα από μία ιστορία μαζικά προσανατολισμένη στη διερεύνηση του οικονομικού και του κοινωνικού, όπως και πρότυπα επιστημονικότητας και τρόπους εργασίας δανεισμένους από τις θετικές επιστήμες (για παράδειγμα, τήν τυποποίηση και τή διατύπωση μοντέλων, τήν ερμηνεία μέσω ύποθέσεων, τή συλλογική έρευνα), οι κοινωνικές επιστήμες ύπονόμευαν τήν κυρίαρχη θέση που κατείχε ή ιστορία στο πανεπιστημιακό πεδίο. Η εισαγωγή νέων άρχων νομιμοποίησης στο χώρο των «φιλολογικών» επιστημών άκύρωνε τόν έμπειρισμό των ιστορικών τήν ίδια στιγμή που έπιχειρούσε να μετατρέψει τή θεσμική άδυναμία των νέων επιστημών σε διανοητική ήγεμονία.<sup>1</sup>

Η απάντηση των ιστορικών ήταν διττή. Έθεσαν σε εφαρμογή μία στρατηγική διεκδίκησης, κατευθυνόμενοι στα μέτωπα που είχαν ανοίξει άλλοι. Έξ' ου και ή εμφάνιση νέων αντικειμένων στο έρωτηματολόγιό τους: Οι στάσεις άπέναντι στη ζωή και στο θάνατο, οι λειτουργίες και οι δοξασίες, οι δομές τής συγγένειας, οι μορφές τής κοινωνικότητας, οι σχολικές λειτουργίες, κλπ. — γεγονός που ισοδυναμούσε μέ τή δημιουργία νέων πεδίων των ιστορικών μέσω τής προσάρτησης πεδίων των άλλων (έθνολόγων, κοινωνιολόγων, δημογράφων). Από εκεί, παράλληλα, προέκυψε και ή μαζική επιστροφή σε μία από τις θεμελιώδεις έμπνεύσεις των πρώτων *Annales*, τής δεκαετίας του 1930: Η μελέτη

Δημοσιεύτηκε στο *Annales ESC*, 6, Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1989, σ. 1505-1520.

των διανοητικῶν ἐργαλείων πού εἶχε παραμερισθεῖ κατά κάποιο τρόπο ἀπό τήν κυριαρχία τῆς ἱστορίας τῶν κοινωνιῶν. Μὲ τὸν ὄρο *ἱστορία τῶν νοστροπιῶν* ἢ, κάποιες φορές, *ἱστορική ψυχολογία*, ὀριοθετήθηκε ἓνα πεδίο ἐρευνας, διακριτό τόσο ἀπὸ τήν παλιά ἱστορία τῶν ἰδεῶν ὅσο καὶ ἀπὸ τήν ἱστορία τῶν κυκλικῶν φάσεων καὶ τῶν δομῶν. Ἐπάνω σέ αὐτά τὰ νέα (ἢ ἐπανακτηθέντα) ἀντικείμενα θά μπορούσαν νά δοκιμασθοῦν ἀδιάγνωστοι τρόποι προσέγγισης, δανεισμένοι ἀπὸ τίς γειτονικές ἐπιστῆμες, ὅπως οἱ τεχνικές τῆς γλωσσολογικῆς καὶ σημειωτικῆς ἀνάλυσης, τὰ στατιστικά ἐργαλεῖα τῆς κοινωνιολογίας ἢ ὀρισμένα μοντέλα ἀπὸ τήν ἀνθρωπολογία.

Ὅμως αὐτή ἡ διεκδίκηση (πεδίων, τεχνικῶν, στοιχείων ἐπιστημονικότητας) δέν θά μπορούσε νά εἶναι ὀλότελα ἐπικερδῆς παρά μόνον ὑπὸ τήν προϋπόθεση πῶς τίποτε δέν θά ἐγκαταλείπονταν ἀπὸ ὅ,τι εἶχε θεμελιώσει τὴ δύναμη τῆς ἐπιστήμης, ἐκφρασμένη στήν ποσοτική διαχείριση μαζικῶν καὶ σειραϊκῶν πηγῶν (ἐνοριακά ἀρχεῖα, πίνακες τιμῶν, νοταριακές πράξεις, κ.λπ.). Στίς περισσότερες μορφές της, ἡ ἱστορία τῶν νοστροπιῶν συγκροτήθηκε ἐπομένως ἐφαρμόζοντας στά νέα ἀντικείμενα τίς νοητικές ἀρχές πού εἶχαν κατά κύριο λόγο δοκιμασθεῖ στήν ἱστορία τῶν οἰκονομῶν καὶ τῶν κοινωνιῶν. Ἐξ' οὗ καὶ τὰ ἰδιαίτερα χαρακτηριστικά της: Ἡ προτίμηση στόν μεγαλύτερο δυνατὸν ἀριθμὸ, δηλαδή στή διερεύνηση τῆς θεωρούμενης ὡς λαϊκῆς κουλτούρας, ἡ ἐμπιστοσύνη στοὺς ἀριθμούς καὶ στίς σειρές, ἡ προτίμηση στή μακρὰ διάρκεια, ἡ ἀποδιδόμενη πρωτοκαθεδρία στήν κοινωνικο-επαγγελματική διαστρωμάτωση. Τὰ ἰδιαίτερα χαρακτηριστικά τῆς πολιτισμικῆς ἱστορίας (προσδιορισμένης μέ αὐτὸν τὸν τρόπο) ἢ ὅποια προχωρᾶ στή συγκρότηση νέων πεδίων ἐρευνας μένοντας πιστὴ στίς διατυπώσεις τῆς κοινωνικῆς ἱστορίας, εἶναι ἡ προσαρμογὴ τῆς στρατηγικῆς τῆς ἐπιστήμης –ἐγγύηση τῆς διατήρησης τῆς θεσμικά κεντρικῆς τῆς θέσης– μέσω τῆς ὑπὲρ αὐτῆς ἰδιοποίησης τῶν ὄπλων πού ἐπρόκειτο νά τὴν γρεμίσουν. Ἡ ἐπιχείρηση, ὅπως γνωρίζουμε, στέφθηκε ἀπὸ πραγματικὴ ἐπιτυχία, δημιουργώντας μιά ἰδιαίτερα στενὴ συμμαχία ἀνάμεσα στήν ἱστορία καὶ στίς ἐπιστῆμες πού κάποια στιγμή εἶχαν ἐμφανισθεῖ ὡς οἱ πιὸ ἐπικίνδυνες ἀνταγωνίστριές της.



Ἡ πρόκληση πού ἀπευθύνεται στήν ἱστορία στό τέλος τῆς δεκαετίας τοῦ 1980 φαίνεται νά εἶναι ἡ ἀντίστροφη τῆς προηγούμενης. Δέν στηρίζεται πλέον σέ μιά κριτικὴ τῶν τάσεων τῆς ἐπιστήμης ὑπὸ τὸ φῶς τῶν νεωτερισμῶν στίς κοινωνικές ἐπιστῆμες, ἀλλὰ σέ μιά κριτικὴ τῶν ἀξιωματικῶν διατυπώσεων τῶν ἰδίων τῶν κοινωνικῶν ἐπιστημῶν. Οἱ διανοητικές θεμελιώσεις τῆς ἐπίθεσης εἶναι φανερές: Ἀπὸ τὴ μιά, ἡ ἐπιστροφή σέ μιά φιλοσοφία τοῦ ὑποκειμένου, ἢ ὅποια ἀμφισβητεῖ τὴν ἰσχὺ τῶν συλλογικῶν προκαθορισμῶν καὶ τῶν κοι-

νωνικῶν ἐπηρεασμῶν καὶ ἢ ὅποια ἐπιδιώκει νά ἀποκαταστήσει «τὸ σαφές καὶ συνειδητὸ μέρος τῆς δράσης». Ἀπὸ τὴν ἄλλη, ἡ πρωτοκαθεδρία πού ἀποδίδεται στό πολιτικὸ πού θεωρεῖται πῶς συγκροτεῖ «τὸ πιὸ καθολικὸ ἐπίπεδο» τῆς ὀργάνωσης τῶν κοινωνιῶν καὶ, γι' αὐτὸ, πῶς προσφέρει «ἓνα καινούργιο κλειδί γιὰ τὴν ἀρχιτεκτονικὴ τῆς ὀλότητας». Ἡ ἱστορία καλεῖται συνεπῶς νά ἐπαναδιατυπώσει τὰ ἀντικείμενά της (τὰ ὅποια ἀνασυντίθενται ἐν μέρει ἀπὸ τὴ διερεύνηση τῆς ἰδίας τῆς φύσης τοῦ πολιτικοῦ), τίς συναναστροφές της (μέ τὴ προνομιακὴ θέση πού δόθηκε στό διάλογο μέ τὴν πολιτικὴ ἐπιστήμη καὶ μέ τὴ θεωρία τοῦ δικαίου) καὶ, πιὸ θεμελιωδῶς, τίς νοητικές τῆς ἀρχές, ἀποκομμένες ἀπὸ «τὸ κριτικὸ παράδειγμα» καὶ ἐπαναπροσδιορισμένες ἀπὸ μιά φιλοσοφία τῆς συνείδησης. Σέ μιά τέτοια προοπτικὴ, αὐτὸ πού ἐπείγει εἶναι συνεπῶς νά διαχωρισθεῖ μέ τὸν πιὸ σαφὴ τρόπο ἡ ἱστορικὴ ἐπιστήμη (διασωστέα μέ κόστος «ὀδυνῆρες ἀναθεωρήσεις») ἀπὸ τίς κοινωνικές ἐπιστῆμες, ἄλλοτε κυρίαρχες (τὴν κοινωνιολογία καὶ τὴν ἐθνολογία) καὶ καταδικασμένες ἀπὸ τὴν προσκόλλησή τους σέ ἓνα παρωχημένο παράδειγμα.<sup>2</sup>

Νομίζω πῶς, διαφοροποιώντας τὴν ἱστορία, ἢ ὅποια βρίσκεται σέ «κρίσιμη καμπή» ἀπὸ τίς κοινωνικές ἐπιστῆμες, πού βρίσκονται «σέ γενικὴ κρίση», ἡ διάγνωση τῆς σὺνταξης τῶν *Annales*, μοιράζεται τὴν παραπάνω θέση μέ τρόπο διακριτικὸ καὶ εὐσχημο. Ἀπὸ ἐδῶ προκύπτει καταρχὰς τὸ ζήτημα τοῦ κατά πόσον μπορούμε νά ἀποδεχθοῦμε τὴν παραπάνω διατύπωση δίχως ἐπιφυλάξεις. Ἡ δήλωση πῶς οἱ κοινωνικές ἐπιστῆμες διατρέχουν κρίση δέν ἐπαρκεῖ γιὰ νά ἐξακριβώσει τὴν τελευταία. Ἡ ὑποχώρηση τοῦ μαρξισμού καὶ τοῦ στρουκτουραλισμοῦ δέν σημαίνει ἀπὸ μόνη της τὴν κρίση τῆς κοινωνιολογίας καὶ τῆς ἐθνολογίας ἐφόσον, στό γαλλικὸ διανοητικὸ πεδίο, οἱ σημαντικότερες ἐρευνες ἐγίναν σέ ἀπόσταση ἀπὸ τίς ἀντικειμενικοποιημένες ἀναπαραστάσεις πού πρότειναν αὐτές οἱ δύο θεωρίες. Ἀπέναντι στόν ἄμεσο ὑπερκαθορισμὸ τῶν δομῶν, [οἱ ἐρευνες αὐτές] ὑπενθύμισαν τίς ἐπινοητικές δυνατότητες τῶν πρωταγωνιστῶν, ἐνῶ ἀπέναντι στή μηχανικὴ ὑποταγὴ στόν κανόνα, ὑπενθύμισαν τίς ἴδιες τίς στρατηγικές τῆς πρακτικῆς. Ἡ ἴδια παρατήρηση ἀρμό-

1. Τὰ δεδομένα πού συνδέονται μέ τίς μορφολογικές μεταμορφώσεις (ἀριθμητικὸ βάρος, σχολικὸ καὶ κοινωνικὸ κεφάλαιο τῶν διδασκόντων) τῶν πανεπιστημιακῶν κλάδων στή διάρκεια τῆς δεκαετίας τοῦ 1960 συγκεντρώθηκαν ἀπὸ τοὺς P. Bourdieu, L. Boltanski καὶ P. Maledier, «La défense du corps», *Information sur les sciences sociales*, X, 4, 1971, σ. 45-86. Ἀποτελοῦν τὴ στατιστικὴ βάση τοῦ διβλίου τοῦ P. Bourdieu, *Homo academicus*, Παρίσι, Éditions de Minuit, «Le sens commun», 1984, 302 σελ.

2. Γιὰ μιά σαφὴ καὶ ριζοσπαστικὴ διατύπωση αὐτῶν τῶν ἀπόψεων, μέ τὴ μορφή ἀξιωματικῆς διατύπωσης, βλ. M. Gauchet, «Changement de paradigme en sciences sociales?», *Le Débat*, 50, Μάϊος - Αὐγούστος 1988, σ. 165-170.

ζει κατεξοχήν στήν ἱστορία, πού ἔμεινε σέ μεγάλο βαθμό ἀσυγκίνητη (πέρα ἀπό κάποιες μεγάλες ἐξαιρέσεις) στή χρήση τῶν νοητικῶν μοντέλων πού δημιούργησαν ὁ μαρξισμός καί ὁ στρουκτουραλισμός. Ἐξάλλου, δέν φαίνεται πῶς τό σύνδρομο τῆς «ἐπιστροφῆς ἀπό τήν Κίνα», πού περιγράφει τίς ἀπογοητεύσεις καί τήν ἐγκατάλειψη τῶν ἰδεολογιῶν στήν τρέχουσα δεκαετία, ἐπηρεάσε ἰδιαίτερα τήν πρακτική τῶν ἱστορικῶν, ἐπειδή ἦταν πολύ λίγοι ἀνάμεσά τους ἐκεῖνοι πού «εἶχαν ταξιδέψει στό Πεκίνο». Δίχως ἀμφιβολία, δέν συνέδανε τό ἴδιο στή διάρκεια τῆς δεκαετίας τοῦ 1960 μέ τή γενιά τῶν ἱστορικῶν πού, ἐπιστρέφοντας ἀπό τή Μόσχα, ἀντέταξαν στή δογματική προσέγγιση ἑνός ὀρθόδοξου μαρξισμοῦ τό νέο ἐγχείρημα —σήμερα ἐγκαταλειμμένο— μιᾶς ποσοτικῆς κοινωνικῆς ἱστορίας.

### Τρεῖς μετατοπίσεις ὑπό τή μορφή μιᾶς ἄρνησης

Θά ἔλεγα πῶς οἱ πραγματικές μεταβολές στήν ἱστορική ἐργασία τῶν τελευταίων χρόνων δέν προήλθαν ἀπό μιᾶ «γενική κρίση τῶν κοινωνικῶν ἐπιστημῶν» (πού πρέπει περισσότερο νά καταδειχθεῖ παρά νά περιγραφεῖ) ἢ ἀπό μιᾶ «ἀλλαγὴ τοῦ παραδείγματος» (πού δέν πραγματοποιήθηκε, παρ' ὅλο πού ἐπιδιώχθηκε σθεναρά ἀπό ὀρισμένους), ἀλλά πῶς συνδέονται, ἀπό μιᾶ ἀπόσταση, μέ τίς ἴδιες τίς πρακτικές τῆς ἔρευνας, σέ σχέση μέ τίς νοητικές ἀρχές πού κυριαρχοῦσαν στήν ἱστορική προσέγγιση ἐδῶ καί εἴκοσι ἢ τριάντα χρόνια. Τρεῖς ὑπῆρξαν οὐσιώδεις: Τό ἐγχείρημα τῆς ὀλικῆς ἱστορίας, ἱκανῆς νά συνδέσει σέ μιᾶ προσέγγιση τὰ διαφορετικά ἐπίπεδα τῆς κοινωνικῆς ὀλότητας, ἢ διαμερισματοποίηση τῶν ἀντικειμένων τῆς ἔρευνας, τὰ ὁποῖα συνδέονται μέ τήν περιγραφή μιᾶς κοινωνίας χωροταξικά προσδιορισμένης (μιᾶ πόλη, μιᾶ «χώρα», μιᾶ περιοχῆ) —κάτι πού ἀποτελοῦσε προϋπόθεση γιά τή συλλογή καί τή διαχείριση τῶν δεδομένων πού ἀπαιτοῦσε ἡ ὀλική ἱστορία— καί ἡ ἀποδιδόμενη πρωτοκαθεδρία στήν κοινωνική διαστρωμάτωση, θεωρούμενη ὡς κατάλληλη γιά τή μελέτη τῶν διαφοροποιήσεων καί τῶν πολιτισμικῶν διασπάσεων. Τό σύνολο αὐτῶν τῶν θεδαιοτήτων διασπάσθηκε προοδευτικά, ἀφήνοντας ἐλεύθερο τό πεδίο σέ ἕναν πλουραλισμό προσεγγίσεων καί ἐρμηνευτικῶν.

Μέ τήν ἀπομάκρυνση ἀπό τήν περιγραφή τῆς κοινωνικῆς ὀλότητας καί ἀπό τό καταπιεστικό μπρωντελιανό μοντέλο, οἱ ἱστορικοί ἐπιχείρησαν νά μελετήσουν τίς κοινωνικές λειτουργίες ἔξω ἀπό ἕναν ἀνελαστικά ἱεραρχοποιημένο διαχωρισμό τῶν πρακτικῶν καί τῶν μορφῶν χρονικότητας (οἰκονομικῶν, κοινωνικῶν, πολιτισμικῶν, πολιτικῶν) καί δίχως νά ἀποδίδουν πρωτοκαθεδρία σέ ἕνα συγκεκριμένο σύνολο ὑπερκαθορισμῶν (τεχνολογικῶν, οἰκονομικῶν, δημογραφικῶν). Ἀπό ἐκεῖ προήλθαν οἱ ἀπόπειρες διαφορετικῆς ἀποκωδικοποίησης τῶν κοινωνιῶν, διεισδύοντας στό πλέγμα τῶν σχέσεων καί τῶν ἐντάσεων πού τίς συγκροτοῦν, μέ βάση ἕνα συγκεκριμένο σημεῖο εἰσόδου (ἕνα συμβάν, ἀσή-

μαντο ἢ μείζον, ἢ ἀφήγηση μιᾶς ζωῆς, ἕνα δίκτυο συγκεκριμένων πρακτικῶν) καί θεωρώντας πῶς δέν ὑπάρχει πρακτική ἢ δομή πού νά μήν παράγεται ἀπό τίς ἀναπαραστάσεις, ἀντιφατικές καί ἀντιθετικές, μέσω τῶν ὁποίων τὰ ἄτομα καί οἱ ὁμάδες ἐκλογικεῖουν τό δικό τους κόσμο.

Ἄρνούμενοι νά ἀποδεχθοῦν τίς τοπικές διαφοροποιήσεις ὡς τό ἀναγκαστικό πλαίσιο τῆς ἔρευνάς τους, οἱ γάλλοι ἱστορικοί ἀπομάκρυναν τήν ἐπιστήμη τους ἀπό τήν κατεύθυνση τοῦ «εὐρετηρίου» πού αὐτή εἶχε δεχθεῖ ἀπό τή σχολή τῆς ἀνθρωπογεωγραφίας. Στή θέση τῆς χαρτογράφησης τῶν ἰδιαιτεροτήτων, οἱ ὁποῖες ἀνιχνεύονταν μέ βάση τήν πολυμορφία τῶν γεωγραφικῶν συνθηκῶν, ἐδραιώθηκε ἡ ἔρευνα τῶν κανονικότητων —πού ἰσοδυναμοῦσε μέ ἐπανασύνδεση μέ τή ντυρεϊκιανή κοινωνιολογική παράδοση, πού εἶχαν ἀρνηθεῖ τὰ *Annales* στή δεκαετία τοῦ 1930, καί μέ προτίμηση στή διαμόρφωση γενικῶν νόμων, ὅπως ἀπαιτοῦσε ἡ κοινωνική μορφολογία, παρὰ στήν περιγραφή τῶν τοπικῶν ἰδιαιτεροτήτων.<sup>3</sup> Ἐξ' οὗ καί ἕνα καίριο ζήτημα: Πῶς νά προσεγγίσουμε τό γενικό ἀπό τή στιγμή πού δέν τό ἀντιμετωπίζουμε πλέον ὡς τό σύνολο τῶν ἐδικῶν διαστάσεων; Γνωρίζουμε τήν ἀκραία πολυμορφία τῶν ἀπαντήσεων πού προτάθηκαν, ἀπό ἐκεῖνες πού παραμένουν πιστές σέ μιᾶ στατιστική καταγραφή τῶν συσχετισμῶν καί τῶν σταθερῶν ἕως ἐκεῖνες πού ὑπογραμμίζουν τήν παραδειγματική φύση τῶν διαφοροποιήσεων καί πού, στηριζόμενες στήν παράδοξη ἔννοια τοῦ «ἀσυνήθους φυσιολογικοῦ» (*exceptionnel normal*), ἀναζητοῦν τό πιό σύνηθες στή μεγαλύτερη ἐξαιρέση.<sup>4</sup>

Τέλος, ἀρνούμενη τήν τυραννική πρωτοκαθεδρία τῆς κοινωνικῆς διαστρωμάτωσης στή διερεύνηση τῶν πολιτισμικῶν διαφοροποιήσεων, ἡ ἱστορία στίς πρόσφατές της μορφοποιήσεις κατέδειξε πῶς εἶναι ἀδύνατο νά προσδιορίσουμε τοὺς τρόπους, τὰ ἀντικείμενα καί τίς πολιτισμικές πρακτικές μέ ὄρους ἄμεσα κοινωνιολογικούς, καθὼς καί ὅτι ἡ διάχυση καί οἱ χρήσεις τους σέ μιᾶ δεδομένη κοινωνία δέν στοιχίζονται ἀναγκαστικά μέ τίς κυρίαρχες κοινωνικές διασπάσεις, δηλαδή μέ βάση τή διαφοροποίηση στήν κοινωνική θέση καί στήν περιουσία. Ἀπό ἐδῶ πηγάζουν οἱ νέες προοπτικές πού ἀνοίγουν γιά τή μελέτη ἄλλων τρόπων συνάρθρωσης ἀνάμεσα στά ἔργα ἢ τίς πρακτικές καί στόν κοινωνικό κόσμο, ἀνοιχτές ἀπέναντι στήν πολλαπλότητα τῶν διαφοροποιήσεων πού διαπερνοῦν μιᾶ κοινωνία ὅπως καί στήν πολλαπλότητα τῶν χρήσεων τῶν ὕλικῶν ἢ τῶν κοινῶν κωδίκων.

3. R. Chartier, «Science sociale et découpage régional. Note sur deux débats 1820-1920», *Actes de la Recherche en Sciences Sociales*, 35, Νοέμβριος 1980, σ. 27-36.

4. E. Grendi, «Micro-analisi et storia sociale», *Quaderni Storici*, 35, 1972, σ. 506-520.



## Κόσμος του κειμένου και κόσμος του αναγνώστη: ή κατασκευή του νοήματος

Με βάση αυτές τις τρεις μετατοπίσεις, απελευθερωτικές σε σχέση με την έδραιωμένη παράδοση, όμως συνάμα και παραγωγούς αβεβαιότητας λόγω του ότι δεν συγκροτούν από μόνες τους ένα ενιαίο σύστημα κατανόησης, θά ήθελα τώρα να διατυπώσω όρισμένες προτάσεις, άμεσα συνδεόμενες με την ιδιαίτερή μου εμπειρία. Ούτως ή άλλως, κάθε μεθοδολογικός στοχασμός θεμελιώνεται σε ένα συγκεκριμένο πεδίο εργασίας. Το δικό μου οργανώνεται γύρω από τρεις πόλους, συνήθως διαχωρισμένους στην ακαδημαϊκή παράδοση: 'Από τη μία πλευρά, ή κριτική μελέτη των κειμένων, συνηθισμένων ή λογοτεχνικών, κανονιστικών ή ξεχασμένων, αποκωδικοποιημένων μέσα από τις διαμεσολαβήσεις και τις στρατηγικές τους. 'Από την άλλη, ή ιστορία των βιβλίων και, πέρα από αυτήν, όλων των αντικειμένων που επιφέρουν την επικοινωνία του γραπτού λόγου. Τέλος, ή ανάλυση των πρακτικών διαφορετικής ιδιοποίησης συμβολισμών και παραγωγής διαφοροποιημένων χρήσεων και σημασιοδοτήσεων. Στο πλαίσιο της προσωπικής εργασίας ή των συλλογικών έρευνών, ένα κεντρικό ερώτημα εκφράσθηκε σε αυτή την προσέγγιση: Νά κατανοήσουμε τό πώς, στις κοινωνίες του παλαιού καθεστώτος, ανάμεσα στον 14ο και στον 18ο αιώνα, ή πολλαπλασιασμένη κυκλοφορία του έντυπου μεταμόρφωσε τις μορφές της κοινωνικότητας, επικύρωσε νέες σκέψεις, τροποποίησε τις σχέσεις με την εξουσία.<sup>5</sup>

'Από εκεί προκύπτει ή προσοχή που δίνεται στον τρόπο με τον οποίο λειτουργεί ή συνάντηση ανάμεσα στον «κόσμο του κειμένου» και στον «κόσμο του αναγνώστη» —για να θυμηθούμε τους όρους του Πώλ Ρικέρ (Paul Ricoeur).<sup>6</sup> Διάφορες υποθέσεις κατεύθυναν την έρευνα, είτε αυτή οργανωνόταν με βάση τη μελέτη μιās ιδιαίτερης τάξης έντυπων (για παράδειγμα, τη λογοτεχνία των γυρολόγων, *colportage*) είτε με βάση την εξέταση των αναγνωστικών πρακτικών, μέσα στην ποικιλομορφία τους, είτε ακόμη με βάση την ιστορία ενός συγκεκριμένου κειμένου, απευθυνόμενου σε διαφορετικά κοινά με ιδιαίτερα διαφοροποιημένες μορφές. 'Η πρώτη προϋποθέτει ότι ή συγκρότηση του νοήματος όπως πραγματοποιείται μέσα από την ανάγνωση (ή την ακρόαση) αποτελεί διαδικασία ιστορικά προσδιορισμένη, οι τρόποι και τά μοντέλα της οποίας διαφέρουν ανάλογα με τους χρόνους, τους χώρους, τις κοινότητες. 'Η δεύτερη θεωρεί πώς οι πολλαπλές και εϊέλκτες σημασιοδοτήσεις ενός κειμένου εξαρτώνται από τις μορφές με τις οποίες αυτό προσελήφθη από τους αναγνώστες του (ή τους ακροατές του).

Οι τελευταίοι, στην πραγματικότητα, δεν βρίσκονται ποτέ αντιμετώπι με κείμενα αφηρημένα, ιδεατά, αποκομμένα από κάθε υλικό πλαίσιο αναφοράς: χειρίζονται αντικείμενα, οι μορφές όργάνωσης των οποίων καθορίζουν την ανάγνωση τους, διαχωρίζοντας τή σύλ-

ληψη και τήν κατανόηση από τό διαβασμένο κείμενο. Στη θέση ενός καθαρά σημασιολογικού προσδιορισμού του κειμένου, πρέπει να θεωρήσουμε πώς οι μορφές παράγουν νόημα και πώς ένα κείμενο, τό οποίο παραμένει σταθερό ως προς τό περιεχόμενό του, προσλαμβάνει μιά νέα σημασιοδότηση και υπόσταση από τή στιγμή που αλλάζουν τά μέσα του τυπογραφικού αντικειμένου που τό προωθεί στην ανάγνωση.

Πρέπει επίσης να θεωρήσουμε πώς ή ανάγνωση αποτελεί πάντοτε μιά πρακτική που ένσωματώνεται σε χειρονομίες, σε χώρους, σε συνήθειες. 'Απομακρυνόμενη από μιά φαινομενολογία της ανάγνωσης που διαγράφει όλους τους ύπαρκτους τρόπους της αναγνωστικής πράξης και τή χαρακτηρίζει με βάση τά αποτελέσματά της, τά όποια αντιμετωπίζει ως καθολικά,<sup>7</sup> μιά ιστορία των τρόπων ανάγνωσης πρέπει να έντοπίζει τις συγκεκριμένες πραγματικότητες που διαφοροποιούν τις κοινότητες των αναγνωστών και τις αναγνωστικές παραδόσεις. 'Η προσέγγιση προϋποθέτει τήν αναγνώριση διαφορών σειρών αντιθέσεων. Πρώτα απ' όλα, στις αναγνωστικές δεξιότητες. 'Η διάκριση, ουσιάδης αν και χονδρική, ανάμεσα σε έγγραμματος και αναλφάβητους, δεν εξαντλεί τις διαφορές στή σχέση με τό κείμενο. Όλοι όσοι είναι σε θέση να διαβάσουν κείμενα, δεν τό κάνουν με παρόμοιο τρόπο, και είναι μεγάλη ή διαφοροποίηση ανάμεσα στους επιδέξιους έγγραμματος και στους λιγότερο ικανούς αναγνώστες, που είναι αναγκασμένοι να μεταφέρουν στον προφορικό λόγο ό,τιδήποτε διαβάζουν για να τό κατανοήσουν, ενώ είναι εξοικειωμένοι μόνο με όρισμένες κειμενικές ή τυπογραφικές μορφές. 'Αντιθέσεις, εξίσου, στις αναγνωστικές νόρμες που προσδιορίζουν για κάθε κοινότητα αναγνωστών τις χρήσεις του βιβλίου, τους τρόπους ανάγνωσης, τις έρμηνευτικές διαδικασίες. 'Αντιθέσεις, τέλος, ανάμεσα στις έντονα διαφοροποιημένες προσδοκίες και στά ενδιαφέροντα που διαφοροποιούν τις πρακτικές, εξαρτώνται οι τρόποι με τους οποίους μπορούν να αναγνωσθούν τά κείμενα, και να αναγνωσθούν διαφορετικά από αναγνώστες που δεν κατέχουν τον ίδιο διανοητικό εξοπλισμό και δεν έχουν τήν ίδια σχέση με τό γραπτό κείμενο.

«Νέοι αναγνώστες δημιουργούν νέα κείμενα, και τά

5. R. Chartier, *Lectures et lecteurs dans la France d'Ancien Régime*, Παρίσι, Editions du Seuil, 1987, και A. Boureau, R. Chartier, M.E. Ducreux, C. Jouhaud, P. Saenger & C. Velay-Vallantin, *Les usages de l'imprimé (XVe - XIXe siècles)*, Παρίσι, Librairie Arthème Fayard, 1987.

6. P. Ricoeur, *Temps et récit*, τόμος III, *Le temps raconté*, Παρίσι, Editions du Seuil, 1985, σ. 228-263.

7. W. Iser, *L'acte de lecture. Théorie de l'effet esthétique*, Βρυξέλλες, Pierre Mardaga Editeur, 1985.



νοήματα τῶν κειμένων ἀποτελοῦν λειτουργία τῶν νέων μορφῶν τους».<sup>8</sup> Ὁ Μάκ Κένζι (D.F. McKenzie) ἀπέδωσε μέ μεγάλη διαύγεια τό διπλό σύνολο διαφοροποιήσεων –διαφοροποιήσεις στίς προθέσεις τῶν ἀναγνωστῶν, διαφοροποιήσεις στόν ἐξοπλισμό τῶν κειμένων καί τῶν ἐντύπων μορφῶν πού τά μεταφέρουν– πού πρέπει νά λαμβάνει υπόψη κάθε ἱστορία πού θέτει ὡς κεντρικό ζήτημα αὐτό τῶν διαφοροποιημένων τρόπων συγκρότησης τοῦ νοήματος. Εἶναι σέ αὐτόν τόν προσδιορισμένο χῶρο ὅπου ἐγγράφεται κάθε ἐργασία πού τοποθετεῖται στό σταυροδρόμι μιᾶς ἱστορίας τῶν πρακτικῶν, κοινωνικά καί ἱστορικά διαφοροποιημένων, καί μιᾶς ἱστορίας τῶν ἀναπαραστάσεων, ἐγγεγραμμένων στά κείμενα ἢ δημιουργημένων ἀπό τά άτομα. Μιά τέτοια ἀποψη ἔχει πολλά παρεπόμενα. Ἀπό τή μία, προσδιορίζει ἕναν τύπο ἐρευνας ὁ ὁποῖος, ἀναγκαστικά, διασυνδέει τίς ἀναλυτικές τεχνικές γνω-

στικῶν πεδίων ἐλάχιστα ἐξοικειωμένων μεταξύ τους: Τῆς κειμενικῆς κριτικῆς, τῆς ἱστορίας τοῦ βιβλίου, σέ ὅλες τῆς τίς διαστάσεις, τῆς κοινωνικο-πολιτισμικῆς ἱστορίας. Περισσότερο ἀπό μιᾶ διεπιστημονική ἐργασία –πού πάντοτε προϋποθέτει μιᾶ σταθερή καί διακριτή ταυτότητα γιά τίς ἐπιστῆμες πού ἐρχονται σέ συνεργασία– εἶναι μᾶλλον μιᾶ νέα ἀνάλυση τοῦ ἀντικειμένου πού ἐδῶ προτείνεται, ἡ ὁποία προϋποθέτει τήν ἐνότητα τοῦ ἐρωτηματολογίου καί τῆς προσέγγισης, ὅποια καί ἂν εἶναι ἡ ἐπιστημονική καταγωγή αὐτῶν πού τά μοιράζονται (ἱστορικοί τῆς λογοτεχνίας, ἱστορικοί τοῦ βιβλίου, ἢ ἱστορικοί τῶν νοστοροπιῶν στήν παράδοση τῶν *Annales*). Ἀπό τήν ἄλλη, μιᾶ διερεύνηση τῆς νοηματοδοτικῆς λειτουργίας ὑλικῶν μορφῶν ὀδηγεῖ στό νά δώσουμε (ἢ νά ξαναδώσουμε) κεντρική θέση στό πεδίο τῆς πολιτισμικῆς ἱστορίας στίς κλασικά «εὐρυμαθεῖς» μορφές γνώσης: γιά παράδειγμα, στή βιβλιογραφία, στήν παλαιολογία ἢ στήν κωδικολογία.<sup>9</sup> Ἐπιτρέποντας τή σαφή περιγραφή τῶν ὑλικῶν καί τυπικῶν συγκροτήσεων μέσω τῶν ὁποῖων τά κείμενα φθάνουν στούς ἀναγνώστες, αὐτές οἱ τεχνικές γνώσεις, γιά πολύ καιρό ἀγνοημένες ἀπό τήν πολιτισμική κοινωνιολογία, ἀποτελοῦν οὐσιῶδες βοήθημα γιά μιᾶ ἱστορία τῶν πολιτισμικῶν ἰδιοποιήσεων.

Ἡ τελευταία ἐννοια εἶναι κεντρική γιά τήν πολιτισμική ἱστορία, ὑπό τήν προϋπόθεση τῆς ἐπαναδιατύπωσης τῆς. Ἡ ἐπαναδιατύπωση αὐτή, ἡ ὁποία ὑπογραμμίζει τήν πολλαπλότητα τῶν χρήσεων καί τῶν κατανοήσεων, ὅπως καί τή δημιουργική ἐλευθερία –ἀκόμη καί ὅταν αὐτή ὑπόκειται σέ ἔλεγχο– τῶν ὑποκειμένων, πού δέν ἐξαναγκάζουν οὔτε τά κείμενα οὔτε οἱ ἐκφραστικές μορφές, διαφοροποιεῖται ἐξαρχῆς ἀπό τό νόημα πού ὁ Μισέλ Φουκώ δίδει στόν ὄρο, θεωρώντας «τήν κοινωνική ἰδιοποίηση τοῦ λόγου» σάν μιᾶ ἀπό τίς σημαντικότερες διαδικασίες μέσω τῶν ὁποῖων οἱ λόγοι ὑποτάσσονται καί κατάχονται ἀπό τά άτομα ἢ τοὺς θεσμούς πού καταχρῶνται τόν ἀποκλειστικό τους ἔλεγχο.<sup>10</sup> Ἀπομακρύνεται ἐξίσου ἀπό τό νόημα πού δίδει στήν ἰδιοποίηση ἡ ἐρμηνευτική, θεωρώντας τήν ὡς τή στιγμή ὅπου ἡ «ἐφαρμογή» μιᾶς ἀφηγηματικῆς διάταξης, συγγενικῆς πρός τήν πραγματικότητα τοῦ ἀναγνώστη, ἐπαναδιαμορφώνει τή θεώρησή του, τόσο γιά τόν ἑαυτό του, ὅσο καί γιά τόν κόσμο, δηλαδή τή φαινομενολογική του ἐμπειρία,

8. D.F. McKenzie, *Bibliography and the Sociology of Texts: Panizzi Lectures*, 1985, Λονδίνο, The British Library, 1986, σ. 20.

9. Γιά παράδειγμα, A. Petrucci, *La scrittura. Ideologia e rappresentazione*, Τορίνο, Einaudi, 1986.

10. M. Foucault, *L'ordre du discours*, Παρίσι, Editions Gallimard, σ. 45-47.

θεωρούμενη ως καθολική και υποκείμενη σε κάθε ιστορική διαφοροποίηση.<sup>11</sup> Η ιδιοποίηση, όπως την αντιλαμβανόμαστε, στοχεύει σε μία κοινωνική ιστορία των χρήσεων και των έρμηνοιών, συνδεομένων με τους ουσιαστικούς καθορισμούς τους και έγγεγραμμένων στις ιδιαίτερες πρακτικές που τις παράγουν.<sup>12</sup> Η απόδοση σημασίας στις συνθήκες και στις διαδικασίες που διέπουν πραγματικά τις λειτουργίες κατασκευής του νόηματος (σε σχέση με την ανάγνωση, αλλά και σε τόσες άλλες εξίσου) ισοδυναμεί με παραδοχή, αντίθετα προς την παλιά διανοητική ιστορία, πώς ούτε οι διανοητικές μορφές ούτε οι ιδέες δέν είναι εξαυλωμένες και πώς, σε πείσμα των αναφορών στο καθολικό, οι κατηγορίες που εκλαμβάνονται ως αμετάβλητες, είτε είναι φιλοσοφικές είτε φαινομενολογικές, κατασκευάζονται μέσα στην ασυνέχεια της ιστορικής εξέλιξης.

### Άπό την κοινωνική ιστορία της κουλτούρας σε μία πολιτισμική ιστορία του κοινωνικού

Τό έγχειρημα προϋποθέτει την τήρηση κάποιας απόστασης από τις θεμελιώδεις αρχές της κοινωνικής ιστορίας της κουλτούρας, στην κλασική της έκφραση. Μία πρώτη διαφοροποίηση σημειώθηκε σε σχέση με μία στενά κοινωνιογραφική σύλληψη που θεωρεί πώς οι πολιτισμικές ρήξεις οργανώνονται αναγκαστικά στη βάση της δεδομένης κοινωνικής διαστρωμάτωσης. Πιστεύω πώς πρέπει να αμφισβητήσουμε αυτή την εξάρτηση που συνδέει τις διαφορές στις πολιτισμικές συνήθειες με κοινωνικές αντιθέσεις δοσμένες *a priori*, είτε στην κλίμακα μακροσκοπικών αντιθέσεων (ανάμεσα στις έλίτ και στο λαό, ανάμεσα στους κυρίαρχους και στους εξουσιαζόμενους), είτε στην κλίμακα λεπτότερων διαφοροποιήσεων (για παράδειγμα ανάμεσα στις κοινωνικές ομάδες που ιεραρχούνται με βάση τό επίπεδο της παρουσίας ή την επαγγελματική τους δραστηριότητα).

Στην πραγματικότητα, οι πολιτισμικές διασπάσεις δέν οργανώνονται αναγκαστικά στη βάση μιας μοναδικής διάταξης της κοινωνικής διαστρωμάτωσης, ή όποια υποτίθεται πώς διέπει την άνιση παρουσία των αντικειμένων όπως και τις διαφορές στις συμπεριφορές. Η θεώρησή μας πρέπει συνεπώς να αντιστραφεί και να περιγράψει, πρώτα απ' όλα, τό κοινωνικό πεδίο (συχνά σύνθετο) όπου κυκλοφορούν ένα σύνολο κειμένων, μία κατηγορία έντύπων, μία πολιτισμική παραγωγή ή νόρμα. Ξεκινώντας από τά αντικείμενα, τις μορφές, τους κώδικες, και όχι από τις ομάδες, καταλήγουμε στη διαπίστωση πώς οι κοινωνικοπολιτισμική ιστορία βασίστηκε ιδιαίτερα έντονα σε μία μερική σύλληψη του κοινωνικού. Δίνοντας την πρωτοκαθεδρία μόνο στην κοινωνικο-επαγγελματική διαστρωμάτωση, ξέχασε πώς και άλλες αρχές διαφοροποίησης, και αυτές καθαρά κοινωνικές, μπορούσαν να εξηγήσουν.

Όπως για παράδειγμα, οι σεξουαλικές ή οι ηλικιακές ένταξεις, οι θρησκευτικές πεποιθήσεις, οι εκπαιδευτικές παραδόσεις, οι τοπικές συσπειρώσεις, οι επαγγελματικές συνήθειες.

Εξάλλου, ή απόπειρα κατηγοριοποίησης των πολιτισμικών μορφωμάτων στη βάση των θεωρούμενων ως ιδιαίτερων τους υλικών (όπως, για παράδειγμα, ή ταύτιση ανάμεσα στη λογοτεχνία των γυρολόγων και στη λαϊκή κουλτούρα) εμφανίζεται σήμερα διπλά αναγωγιστική. Από τή μία, ταυτίζει την αναγνώριση των διαφορών μόνο με τις ανισότητες στην κατανομή. Από την άλλη, άγνοει τή διαδικασία διαμέσου της όποιας ένα κείμενο, ένας τύπος, μία νόρμα αποκτούν νόημα γι' αυτούς που τά ιδιοποιούνται ή τά δέχονται.

Άρκει τό παράδειγμα της κυκλοφορίας των έντύπων στις κοινωνίες του παλαιού καθεστώτος. Η κατανόησή της άπαιτεί μία διπλή μετατόπιση σε σχέση με τις αρχικές προσεγγίσεις. Η πρώτη έντάσσει τήν αναγνώριση των πιο κοινωνικά θεμελιωμένων διαφοροποιήσεων στις αντιθετικές χρήσεις του κοινού υλικού. Όπως έχει έπισημανθεί πρό πολλού, είναι τά ίδια κείμενα που ιδιοποιούνται οι λαϊκοί αναγνώστες με εκείνα που δέν τυγχάνουν πολιτισμικής ιδιοποίησης από τους τελευταίους. Κάποιες φορές, αναγνώστες ταπεινής προέλευσης γίνονται κάτοχοι βιβλίων τά όποια δέν άπευθύνονταν ειδικά σε αυτούς (είναι ή περίπτωση του Μενόκκιο, του μυλωνά από τό Φριουλι, άναγνώστη των *Ταξιδιών* του Mandeville, του *Δεκαήμερου* ή του *Fioretto della Bibbia*, όπως και του Μενετρά, του παρισινού ύαλοπώλη, ένθερμου θαυμαστή του Ρουσσώ<sup>13</sup>). Κάποιες άλλες φορές, έπινοητικοί και διορατικοί βιβλιοπώλες-έκδότες θέτουν στη διάθεση ενός εύρύτατου κοινού κείμενα που κυκλοφορούσαν αποκλειστικά στους στενούς κύκλους των μορφωμένων (είναι ή περίπτωση του έκδοτικού έγχειρήματος, γνωστού με τόν γενικό τίτλο *Μπλέ Βιβλιοθήκη*, που προτάθηκε στους ταπεινότερους ανάμεσα στο άναγνωστικό κοινό από τους έκδότες της Τρουά, από τά τέλη του 16ου αιώνα). Προέχει συνεπώς να κατανοήσουμε πώς τά ίδια κείμενα —σε έντυπες μορφές πιθανόν διαφορετικές— είναι δυνατό να τύχουν διαφορετικής κατανόησης, πρόσληψης και διαχείρισης.

Άπό εδώ προκύπτει και ή ανάγκη για μία δεύτερη μετατόπιση που θά δίνει βάρος στα δίκτυα της πρα-

11. P. Ricoeur, *Temps et récit...*, τ. III, σ. 229.

12. Η όπτική αυτή όφείλει πολλά στο έργο του Michel de Certeau, ιδιαίτερα στο βιβλίο του *L'invention du quotidien*, I, *Arts de faire*, Παρίσι, Union Générale d' Editions, 10/18, 1980.

13. C. Ginzburg, *Τό τυρί και τά σκουλήρια. Ό κόσμος ενός μυλωνά του 16ου αιώνα*, Αθήνα, Έκδόσεις Άλεξάνδρεια, 1994, *Journal de ma vie. Jacques-Louis Ménétra, compagnon vitrier au 18e siècle*, D.Roche, Παρίσι, Editions Montalba, 1982.

κτικῆς πού ὀργανώνουν τούς –ιστορικά καί κοινωνικά διαφοροποιημένους– τρόπους τῆς ἀναφορᾶς πρὸς τὰ κείμενα. Ἡ ἀνάγνωση δὲν εἶναι μόνο μιὰ ἀφηρημένη διανοητικὴ λειτουργία. Ἀποτελεῖ ἔκφραση τοῦ σώματος, ἐγγράφεται σὲ ἓνα συγκεκριμένο χῶρο, ἀποτελεῖ ἀναφορά στὸν ἑαυτό ἢ σὲ κάποιον ἄλλο. Πρέπει ἐπομένως νὰ ἀνασυσταθοῦν οἱ τρόποι ἀνάγνωσης πού προσιδιάζουν σὲ κάθε κοινότητα ἀναγνωστῶν, σὲ κάθε μιὰ ἀπὸ τὶς «ἐρμηνευτικὲς κοινότητες», γιὰ τὶς ὁποῖες ὀμιλεῖ ὁ Στάνλεϋ Φίς (Stanley Fish).<sup>14</sup> Μιὰ ἱστορία τῆς ἀνάγνωσης δὲν μπορεῖ νὰ ἀυτοπεριορίζεται μόνο σὲ μιὰ γενεαλογία τῶν τρόπων ἀνάγνωσής μας, σιωπηλά καί μὲ τὰ μάτια, ἀλλὰ ἔχει ὡς ἀποστολὴ νὰ ξαναβρεῖ τὶς χαμένες χειρονομίες, τὶς ἐξαφανισμένες συνήθειες. Τὸ ἐγχείρημα ἔχει σημασία ἐπειδὴ δὲν ἀποκαλύπτει μοναχὰ τὴν ἀπόμακρη ξενικότητα πρακτικῶν πού ἦταν σὲ κοινὴ χρῆση στὸ παρελθόν, ἀλλὰ ἐπίσης καί τὶς συγκεκριμένες μορφές διάταξης τῶν κειμένων πού δημιουργήθηκαν γιὰ χρήσεις πού εἶναι ξένες στοὺς σημερινούς τούς ἀναγνώστες. Ἔτσι, συμβαίνει συχνὰ στὸν 16ο καί στὸν 17ο αἰώνα, ἡ καθαρὴ ἀνάγνωση τοῦ κειμένου, λογοτεχνικοῦ καί μὴ, νὰ συγκροτεῖται σὰν προφορικός λόγος, καί ὁ ἀναγνώστης σὰν ἀναγνώστης μὲ φωνή, πού ἀπευθύνεται σὲ ἓνα κοινὸ ἀκροατῶν. Προορισμένο γιὰ τὸ αὐτὸ ὅσο καί γιὰ τὸ μάτι, τὸ ἔργο διαλέγεται μὲ μορφές καί μὲ μεθόδους κατάλληλες γιὰ τὴν ὑποταγὴ τοῦ γραπτοῦ στὶς ἰδιαιτέρως ἀπαιτήσεις τῆς προφορικῆς «ἐπίδοσης». Ἀπὸ τὰ μοτίβα πού χρησιμοποιοῦνται στὸν *Δὸν Κιχῶτη* ὡς τὶς δομές τῶν βιβλίων πού συγκροτοῦν τὴ *Μπλέ Βιβλιοθήκη*, ὑπάρχει πληθώρα παραδειγμάτων τῆς καθυστερημένα ἐντοπισμένης σύνδεσης ἀνάμεσα στὸ κείμενο καί στὴ φωνή.

«Ὁ,τιδήποτε καί ἂν κάνουν, οἱ συγγραφεῖς δὲν γράφουν βιβλία. Τὰ βιβλία δὲν γράφονται καθόλου. Κατασκευάζονται ἀπὸ γραφεῖς καί ἄλλους τεχνίτες, ἀπὸ κάθε λογῆς μηχανικούς, ἀπὸ πιεστήρια καί ἄλλες μηχανές».<sup>15</sup> Ἡ παρατήρηση μπορεῖ νὰ ὀδηγήσει σὲ μιὰν ἄλλη ἀναθεώρηση. Ἀντίθετα μὲ τὴ θεώρηση, καλλιεργημένη ἀπὸ τὴν ἴδια τὴ λογοτεχνία, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία τὸ κείμενο εἶναι αὐθύπαρκτο, ἀποκομμένο ἀπὸ κάθε ὑλικὸ πλαίσιο ἀναφορᾶς, πρέπει νὰ θυμῆσουμε πὼς δὲν ὑπάρχει κείμενο πέρα ἀπὸ τὴν ὑποστήριξη πού τὸ προσφέρει στὴν ἀνάγνωση (ἢ στὴν ἀκοή) καί πὼς δὲν ὑπάρχει κατανόηση ἑνὸς κειμένου, ὁποιοδήποτε κι ἂν εἶναι, πού δὲν ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὶς μορφές μὲ τὶς ὁποῖες τὸ κείμενο φθάνει στὸν ἀναγνώστη του. Ἀπὸ ἐδῶ προκύπτει καί ἡ ἀπαραίτητη διάκριση ἀνάμεσα σὲ δύο ὀμάδες ἐργαλείων: Αὐτῶν πού ἀναδεικνύουν τὶς στρατηγικὲς τῆς γραφῆς καί τὶς προθέσεις τοῦ συγγραφέα καί ἐκείνων πού προκύπτουν ἀπὸ μιὰ ἀπόφαση τοῦ ἐκδότη ἢ ἀπὸ μιὰ περιοριστικὴ ἰδιομορφία τοῦ ἐργαστηρίου.<sup>16</sup>

Οἱ συγγραφεῖς δὲν γράφουν βιβλία. Γράφουν κείμενα πού ἄλλοι μετατρέπουν σὲ ἔντυπα ἀντικείμενα. Ἡ

διαφοροποίησις, πού ἀποτελεῖ οὐσιαστικὰ τὸ χῶρο στὸν ὁποῖο συγκροτεῖται τὸ νόημα –ἢ τὰ νοήματα– παρέμεινε ἐπὶ μακρὸν ξεχασμένη, ὄχι μόνον ἀπὸ τὴν κλασικὴ ἱστορία τῆς λογοτεχνίας, ἢ ὁποῖα μελετᾶ τὸ ἔργο ἀπὸ μόνον του, σὰν ἓνα ἀφηρημένο κείμενο, τοῦ ὁποῖου οἱ τυπογραφικὲς μορφές δὲν ἔχουν καμία σημασία, ἀλλὰ καί ἀπὸ τὴ θεωρία τῆς πρόσληψης (*Rezeptionsästhetik*) ἢ ὁποῖα θεωρεῖ, παρ' ὅλη τὴν ἐπιθυμία της νὰ ἱστοριοποιήσῃ τὴν ἐμπειρία πού ἀποκτοῦν οἱ ἀναγνώστες ἀπὸ τὰ ἔργα, πὼς ὑπάρχει μιὰ καθαρὴ καί ἄμεση σχέση ἀνάμεσα στὰ «σημεῖα» πού ἐκπέμπει τὸ κείμενο –τὰ ὁποῖα ἐξαρτῶνται ἀπὸ τὶς ἀποδεκτὲς λογοτεχνικὲς συμβάσεις– καί στὸν «ὀρίζοντα τῶν προσδοκιῶν» τοῦ κοινοῦ στὸ ὁποῖο ἀπευθύνονται. Σὲ μιὰ τέτοια προοπτικὴ, «τὸ παραγόμενο ἀποτέλεσμα» δὲν ἐξαρτᾶται καθόλου ἀπὸ τὶς ὑλικὲς μορφές μὲ τὶς ὁποῖες παρουσιάζεται τὸ κείμενο.<sup>17</sup> Καί ὅμως, αὐτὲς συμβάλλουν ὀλοκάθαρα στὴ διαμόρφωση τῶν προσδοκιῶν τοῦ ἀναγνώστη ἀπέναντι στὸ κείμενο, ὅπως καί στὴν ἀνάδειξη νέων κοινῶν καί νέων χρήσεων.

### Συλλογικὲς ἀναπαραστάσεις καί κοινωνικὲς ταυτότητες

Μὲ ἀφετηρία αὐτὸ τὸ πεδίο ἐργασίας ὅπου διαπλέκονται τὸ κείμενο, τὸ βιβλίο καί ἡ ἀνάγνωση, εἶναι δυνατό νὰ προταθοῦν διάφορες διατυπώσεις πού διασυνδέουν μὲ νέο τρόπο τὶς κοινωνικὲς διαστρωματώσεις καί τὶς πολιτισμικὲς πρακτικὲς. Ἡ πρώτη εὐελπιστεῖ νὰ ἄρει τὴν ψευδὴ διαμάχη γύρω ἀπὸ τὴ διάκριση, θεωρούμενη ὡς καθολικὴ, ἀνάμεσα στὴν ἀντικειμενικότητα τῶν δομῶν (πού θὰ ἀποτελοῦσε τὸ πιὸ σίγουρο πεδίο γιὰ τὴν ἱστορία, ἓνα πεδίο πού, μὲ τὴ διαχείριση ὀγκωδῶν σειριακῶν καί ποσοτικοποιησῶν στοιχείων, ἀνασυγκροτεῖ τὶς κοινωνίες ὅπως πράγματι ἦταν) καί τὴν ὑποκειμενικότητα τῶν ἀναπαραστάσεων (στὴν ὁποία θὰ ἀναφερόταν μιὰ ἄλλη ἱστορία, ἀφιερωμένη στὸ λόγο καί τοποθετημένη μακριὰ ἀπὸ τὴν πραγματικότητα). Ἐνα τέτοιο σχῆμα διαπέρασε βαθύτατα τὴν ἱστορία, ὅπως καί ἄλλες κοινωνικὲς ἐπιστῆμες ὅπως ἡ κοινωνιολογία καί ἡ ἐθνολογία, φέρνοντας σὲ ἀντιπαράθεση στρουκτουραλιστικὲς προσεγγίσεις μὲ φαινομενολογικὲς διερευνήσεις, μὲ τὶς πρώτες

14. S. Fish, *Is There a Text in This Class? The Authority of Interpretive Communities*, Cambridge, Mass., Harvard UP, 1980, σ. 1-17.

15. R. Stoddard, «Morphology and the Book from an American Perspective», *Printing History*, 17, 1987, σ. 2-14.

16. R. Chartier, «Texts, Printing, Readings», *The New Cultural History*, Lynn Hunt ed., Berkeley, University of California Press, 1989, σ. 154-175.

17. H.R. Jauss, *Pour une esthétique de la réception*, Παρίσι, Éditions Gallimard, 1978, σ.21-80.



νά ασχολούνται σέ μεγάλη κλίμακα μέ τίς θέσεις και τίς σχέσεις διαφορετικῶν ομάδων, συχνά ταυτισμένων μέ τάξεις, και τίς δεύτερες νά προτιμοῦν τή μελέτη τῶν ἀξιών και τῶν συμπεριφορῶν πύο περιορισμένων κοινοτήτων, συχνά ἀντιμετωπιζόμενων ὡς ὁμοιογενῶν.<sup>18</sup>

Ἡ ὅποια προσπάθεια ὑπέρβασης προϋποθέτει πάνω ἀπ' ὅλα τό νά ἀντιμετωπίσουμε τά γενεσιουργά σχήματα τῶν συστημάτων ταξινόμησης και ἀντίληψης ὡς ἀληθινούς «κοινωνικούς θεσμούς», ἐντάσσοντας τίς διαιρέσεις τῆς κοινωνικῆς ὀργάνωσης στίς συλλογικές ἀναπαραστάσεις – «Οἱ πρῶτες λογικές κατηγορίες ὑπῆρξαν οἱ κοινωνικές κατηγορίες. Οἱ πρῶτες τάξεις πραγμάτων ἦταν οἱ ἀνθρώπινες τάξεις, στίς ὁποῖες ἐνσωματώθηκαν τά πράγματα»<sup>19</sup> – ὅπως, ἐπίσης, και νά θεωρήσουμε αὐτές τίς συλλογικές ἀναπαραστάσεις βάση (μητρες) τῶν πρακτικῶν πού συγκροτοῦν αὐτόν τόν ἴδιο τόν κοινωνικό κόσμο – ἀκόμη και οἱ πύο ἐξελιγμένες συλλογικές ἀναπαραστάσεις δέν ἔχουν ὑπαρξη, δέν ἀποκοτοῦν ὑπόσταση παρά μόνον ὅταν κατευθύνουν πράξεις».<sup>20</sup>

Αὐτή ἡ ἐπιστροφή στόν Μαρσέλ Μῶς και στόν Ἐμίλ Ντυρκέμ, και στήν ἐννοια τῆς «συλλογικῆς ἀναπαράστασης» μᾶς ἐπιτρέπει νά διατυπώσουμε, δίχως ἀμφιβολία καλύτερα ἀπό τήν ἐννοια τῆς νοοτροπίας, τρεῖς τρόπους ἀναφορᾶς στόν κοινωνικό κόσμο: Καταρχάς, ἡ διεργασία τῆς ταξινόμησης και τῆς διαστρωμάτωσης, πού παράγει τίς πολλαπλές διανοητικές σχηματοποιήσεις μέσω τῶν ὁποῶν ἡ πραγματικότητα συγκροτεῖται ἀντιφατικά ἀπό τίς διαφορετικές ομάδες πού συνθέτουν μιά κοινωνία. Κατόπιν οἱ πρακτικές πού ἀποσκοποῦν στό νά ἐμπειδώσουν μιά κοινωνική ταυτότητα, νά ὑποδηλώσουν ἕνα συγκεκριμένο τρόπο ὑπαρξης στόν κόσμο, νά σηματοδοτήσουν συμβολικά μιά κοινωνική θέση ἢ μιά βαθμίδα. Τέλος, οἱ θεσμοποιημένες και ἀντικειμενικοποιημένες μορφές χάρις στίς ὁποῖες οἱ «ἀναπαριστῶντες» (συλλογικότητες ἢ μεμονωμένα ἄτομα) σηματοδοτοῦν μέ ὄρατό και διαρκή τρόπο τήν ὑπαρξη τῆς ομάδας, τῆς κοινότητος ἢ τῆς τάξης.

Μιά διπλή κατευθυνση ἀνοίγεται: Ἡ μιά θεωρεῖ πῶς ἡ συγκρότηση τῶν κοινωνικῶν ταυτοτήτων ἀπορρέει πάντοτε ἀπό μιά σχέση ἰσχύος ἀνάμεσα στίς ἀναπαραστάσεις πού ἐπιβάλλουν ἐκεῖνοι πού ἔχουν τήν ἐξουσία νά ταξινομοῦν και νά ὀνοματίζουν και στήν αὐτοθεώρηση, ὑποταγμένη ἢ ἀντιστεκόμενη, τῆς κάθε κοινότητος.<sup>21</sup> Ἡ ἄλλη, ἀντιμετωπίζει τήν ἀντικειμενικοποιημένη κοινωνική διαστρωμάτωση σάν τήν ἐκφραση τῆς συναίνεσης πού προσφέρεται στήν αὐτο-ἀναπαράσταση τῆς κάθε ομάδας, και πού ἐξαρτᾶται ἀπό τήν ἰκανότητά της νά δώσει τό σίγμα της μέσω μᾶς ἐπίδειξης ἐνότητος.<sup>22</sup> Μελετώντας τήν ἀντιπαράθεση τῶν ἀναπαραστάσεων, ὅπου τό ζητούμενο εἶναι ἡ διάταξη, δηλαδή ἡ ἱεραρχοποίηση τῆς ἴδιας τῆς κοινωνικῆς δομῆς, ἡ πολιτικὴ ἱστορία ἀναμφίβολα ἀπομακρύνεται ἀπό μιά στενή ἐξάρτηση σέ σχέση μέ μιά κοινωνική ἱστορία προσηλωμένη στή μελέτη μόνο τῶν οικονομικῶν ἀντιπαράθεσεων, ὅμως συνάμα πραγματοποιεῖ μιά

γόνιμη ἐπιστροφή στό κοινωνικό, ἐφόσον ἐστιάζει τήν προσοχή της στίς συμβολικές στρατηγικές πού καθορίζουν θέσεις και σχέσεις και πού συγκροτοῦν, γιά κάθε τάξη, ομάδα ἢ χῶρο, μιά συνεκτική αὐτοθεώρηση τῆς ταυτότητάς τους.

Γιά τόν ἱστορικό τῶν κοινωνιῶν τοῦ παλαιοῦ καθεστῶτος, ἡ συγκρότηση τῆς ἐννοιας τῆς ἀναπαράστασης ὡς βασικοῦ ἐργαλείου τῆς πολιτικῆς ἀνάλυσης ἰσοδυναμεῖ μέ ἀπόδοση λειτουργικῆς χρησιμότητος σέ μιά ἀπό τίς κεντρικές ἐννοιας πού χειρίζονται αὐτές οἱ ἴδιες οἱ κοινωνίες. Ἡ γνωστικὴ διαδικασία συνδέεται κατά συνέπεια μέ τό ἐννοιολογικό ὄπλοστάσιο πού χρησιμοποιοῦσαν οἱ ἄνθρωποι τῆς ἐποχῆς γιά νά καταστήσουν λιγότερο ἀδιαφανή στήν ἀντίληψή τους τήν ἴδια τους τήν κοινωνία. Στούς παλιούς ἐννοιολογικούς προσδιορισμούς (γιά παράδειγμα, αὐτόν τοῦ *Dictionnaire universel* τοῦ Φυρετιέρ (Furetière), στήν ἐκδοση τοῦ 1727),<sup>23</sup> οἱ καταχωρίσεις τῆς λέξης «ἀναπαράσταση» παρουσιάζουν δύο ἐμφανῶς ἀντιφατικές ἐρμηνεῖς τοῦ νοήματος: Ἀπό τῆ μιά, ἡ ἀναπαράσταση ὑποδηλώνει μιά ἀπουσία, κάτι πού προϋποθέτει μιά σαφῆ διάκριση ἀνάμεσα σέ αὐτό πού ἀναπαριστᾶ και σέ αὐτό πού ἀναπαριστᾶται. Ἀπό τήν ἄλλη, ἡ ἀναπαράσταση εἶναι ἡ ἐκθεση μᾶς παρουσίας, ἡ δημόσια παρουσίαση ἐνός πράγματος ἢ ἐνός προσώπου. Στήν πρώτη ἐρμηνεία, ἡ ἀναπαράσταση εἶναι τό ἐργαλεῖο μᾶς διαμεσολαβητικῆς γνώσης πού ἐμφανίζει ἕνα ἀπὸν ἀντικείμενο, ὑποκαθιστώντας τό μέ μιά «εἰκόνα» ἰκανή νά τό ἐπαναφέρει στή μνήμη και νά τό «περιγράψει» ὅπως πράγματι εἶναι. Ἀπὸ αὐτές τίς εἰκόνας, κάποιες εἶναι ὀλότελα ὑλικές, ὑποκαθιστώντας τό ἀπὸν σῶμα μέ ἕνα ἀντικείμενο πού τοῦ μοιάζει ἢ ὄχι: Γιά παράδειγμα, τά κέρνα, ξύλινα ἢ δερμάτινα ἀν-

18. P. Bourdieu, *Choses dites*, Παρίσι, Les Éditions de Minuit, 1987, σ. 47-71.

19. E. Durkheim & M. Mauss, «De quelques formes primitives de classification. Contribution à l'étude des représentations collectives», *Année Sociologique*, 1903, ἐπανεκδομένο στό M. Mauss, *Oeuvres*, 2, *Représentations collectives et diversité des civilisations*, Παρίσι, Les Éditions de Minuit, 1969, σ. 13-89.

20. M. Mauss, «Divisions et proportions de la sociologie», *Année Sociologique*, 1927, ἐπανεκδομένο στό M. Mauss, *Oeuvres Complètes*, 3, *Cohésion sociale et divisions de la sociologie*, Παρίσι, Les Éditions de Minuit, 1969, σ. 178-245.

21. Γιά παράδειγμα, C. Ginzburg, *Les batailles nocturnes. Sorcellerie et rituels agraires en Frioul, XVIe-XVIIe siècle*, Lagrasse, Éditions Verdier, 1980.

22. Βλ. L. Boltanski, *Les cadres. La formation d'un groupe social*, Παρίσι, Éditions de Minuit, 1982.

23. Furetière, *Dictionnaire universel, contenant généralement tous les mots français tant vieux que modernes et les termes des sciences et des arts*, διορθωμένο ἀπὸ τόν Basnage de Bauval και ἀναθεωρημένο ἀπὸ τόν Brutel de la Rivière, λήμματα *Représentation* και *Symbole*.

δρεϊκέλα πού τοποθετοῦνταν ἐπάνω στή βασιλική σορὸ, στίς κηδεῖες τῶν Ἀγγλων καί Γάλλων βασιλέων («ὅταν πᾶμε νά δοῦμε τούς νεκρούς ἡγεμόνες στήν κλίνη τῆς πομπῆς, δέν βλέπουμε παρά τὴν ἀναπαράσταση, τὸ ἀνδρεϊκέλο») ἢ, γενικότερα καί πιό παλιά, τὸ νεκρικό φορεῖο, κενό καί σκεπασμένο μέ πένθιμο ὕφασμα, πού «ἀναπαριστᾷ» τὸν πεθαμένο («ἀναπαράσταση σημαίνει ἐπίσης στήν ἐκκλησία ἕνα ψεύτικο λείψανο, φτιαγμένο ἀπὸ ξύλο καί σκεπασμένο μέ ἕνα πένθιμο πέπλο, γύρω ἀπὸ τὸ ὅποιο ἀνάβουν κεριά, τὴν ὥρα πού τελεῖται λειτουργία γιὰ κάποιον νεκρό»)<sup>24</sup>. Ἄλλες εἰκόνες ἔχουν ἕνα διαφορετικό ρόλο: Αὐτὸν τῆς συμβολικῆς σχέσης πού, γιὰ τὸν Φυρετιέ, εἶναι «ἡ ἀναπαράσταση κάτι τοῦ ἠθικοῦ ἀπὸ τίς εἰκόνες ἢ τίς ιδιότητες τῶν φυσικῶν πραγμάτων (...) Τὸ λιοντάρι εἶναι τὸ σύμβολο τῆς ἀνδρείας, ἡ σφαῖρα τῆς ἔλλειψης σύνεσης, ὁ πελεκάνος τῆς μητρικῆς ἀγάπης». Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο διατυπώνεται μιὰ ἀποκωδικοποιήσιμη σχέση ἀνάμεσα στὸ ὄρατό σημεῖο καί στὸ ἀναπαριστώμενο σημαίνονο – κάτι πού δέν σημαίνει, βέβαια, πῶς αὐτὸ ἀποκωδικοποιεῖται ὅπως θὰ ἦταν στήν πραγματικότητα.

Ἡ σχέση τῆς ἀναπαράστασης –ιδωμένη κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο, σάν σχέση ἀνάμεσα σέ μιὰ παρούσα εἰκόνα καί σέ ἕνα ἀπόν, «ὁμολόγο» ἀντικείμενο– διαμορφώνει κάθε σημειολογικὴ θεωρία στήν κλασικὴ σκέψη, ὅπως ἀναπτύχθηκε μέ τὸν πιό σύνθετο τρόπο ἀπὸ τοὺς λογικούς τοῦ Port-Royal.<sup>25</sup> Ἀπὸ τὴ μιὰ, ὑπάρχουν οἱ μεταβλητοὶ τρόποι τῆς ἀναπαράστασης πού ἐπιτρέπουν νά διακρίνουμε ἀνάμεσα σέ διαφορετικὲς κατηγορίες σημείων (βέβαια ἢ πιθανά, φυσικά ἢ θεσμιζόμενα, συνδεδεμένα ἢ ἀποχωρισμένα ἀπὸ αὐτὸ πού ἀναπαρίσταται, κ.ο.κ.) καί νά χαρακτηρίσουμε τὸ σύμβολο στή βάση τῆς διαφορᾶς του μέ ἄλλα σημεῖα.<sup>26</sup> Ἀπὸ τὴν ἄλλη, προσδιορίζοντας τίς δύο ἀναγκαῖες συνθήκες πού καθιστοῦν τὴ σχέση αὐτὴ κατανοητὴ (δηλαδή, τὴ γνώση τοῦ σημείου ὡς σημεῖο, στή διαφοροποίησή του ἀπὸ τὸ σημαίνονο ἀντικείμενο, καί τὴν ὑπαρξὴ συμβάσεων πού ρυθμίζουν τὴ σχέση τοῦ σημείου μέ τὸ ἀντικείμενο) ἡ Λογικὴ τοῦ Port-Royal θέτει τοὺς ὄρους ἐνός θεμελιώδους ζητήματος: τοῦ ζητήματος τῶν πιθανῶν παρανοήσεων τῆς ἀναπαράστασης, εἴτε ἐξαιτίας τῆς ἔλλειψης προετοιμασίας ἀπὸ μέρος τοῦ ἀναγνώστη (κάτι πού παραπέμπει στίς μορφές καί στοὺς τρόπους ἐμπέδωσης τῶν συμβάσεων), εἴτε ἐξαιτίας τῆς «ὑπερβολῆς» μιᾶς αὐθαίρετης σχέσης ἀνάμεσα στὸ σημαίνονο καί στὸ σημαίνονο (κάτι πού ἀναδεικνύει τὸ ζήτημα τῶν ἰδίων τῶν συνθηκῶν παραγωγῆς τῶν ἀποδεκτῶν καί κοινῶν ἀντιστοιχιῶν).<sup>27</sup>

Οἱ μορφές θεατρικοποίησης τῆς κοινωνικῆς ζωῆς στήν κοινωνία τοῦ Παλαιοῦ Καθεστώτος ἀποτελοῦν τὸ πιό ἐκδηλο παράδειγμα διαστροφῆς τῆς σχέσης τῆς ἀναπαράστασης. Ὅλες οὐσιαστικά ἀποσκοποῦν στὸ νά συνδέσουν τὴν ὑπαρξὴ τοῦ ἀντικειμένου ἀποκλειστικά μέ τὴν εἰκόνα πού τὸ παρουσιάζει, σέ ὅλες ἢ ἀναπαράσταση συγκαλύπτει ἀντὶ νά περιγράφει ἐπακριβῶς

τὸ σημαίνονο τῆς. Ὁ Πασκάλ ἐκθέτει αὐτὸν τὸ μηχανισμό τῆς «παρουσίασης», ὁ ὁποῖος χειρίζεται ἐπιδέξια τὰ σημεῖα πού προορίζονται γιὰ νά ἀπεικονίσουν τὴν ἀλλαγὴ καί ὄχι γιὰ νά παρουσιάσουν τὰ πράγματα ὅπως πράγματι εἶναι:

Οἱ ἀξιωματοῦχοι μας γνώριζαν καλὰ αὐτὸ τὸ μυστήριο, μέ τίς κόκκινες τηβέννους τους, τίς ἐρμίνες, μέ τίς ὁποῖες τυλίγονται σάν γουνοφόρες γάτες, τὰ μέγαλα ὅπου ἐκδικάζουν ὑποθέσεις, τὰ βασιλικά σύμβολα, ὅλον αὐτὸ τὸ λαμπρὸ καί ἀπόλυτα ἀναγκαῖο ἐξοπλισμό. Καί ἐάν οἱ γιατροὶ δέν εἶχαν ἄμφια καί εἰδικὰ ὑποδήματα καί οἱ νομικοὶ τετράγωνους σκούφους καί πολυτελεῖς τηβέννους, δέν θὰ μπορούσαν ποτέ νά ἐξαπατήσουν τὸν κόσμο, ὥστε νά μὴν μπορεῖ νά ἀντισταθεῖ σέ αὐτὴ τὴν τόσο αὐθεντικὴ παρουσίαση. Ἐάν κατεῖχαν τὴν ἀληθινὴ δικαιοσύνη καί ἐάν οἱ γιατροὶ κατεῖχαν τὴν πραγματικὴ τέχνη τῆς θεραπείας, δέν θὰ χρειάζονταν τοὺς τετράγωνους σκούφους. Τὸ μεγαλεῖο τῶν γνώσεών τους θὰ προκαλοῦσε θαυμασμό ἀπὸ μόνο του. Ὅμως, μὴ κατέχοντας παρά φανταστικὲς γνώσεις, ἀναγκάζονται νά υιοθετήσουν αὐτὸ τὸν ματαιόδοξο ἐξοπλισμὸ πού ἐντυπώνεται στίς συνειδήσεις τῶν ἀνθρώπων μέ τοὺς ὁποῖους ἐρχονται σέ ἐπαφή. Καί ἀπὸ ἐκεῖ, οὐσιαστικά, ἀντλοῦν τὸ σεβασμό.

Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο, ἡ σχέση τῆς ἀναπαράστασης ἀλλοιώνεται ἀπὸ τὴν ἀδυναμία τῆς φαντασίας, ἢ

24. R.E. Giesey, *Le roi ne meurt jamais. Les obsèques royales dans la France de la Renaissance*, Παρίσι, Éditions Flammarion, 1987, σ. 137-145, πρώτη ἀγγλικὴ ἔκδοση, *The Royal Funeral Ceremony in Renaissance France*, Γενεύη, Librairie Droz, 1960, σ. 85-91.

25. A. Arnaud & P. Nicole, *La Logique ou l'art de penser*, Παρίσι, Presses Universitaires de France, 1965. Σχετικὰ μέ τὴ σημειολογικὴ θεωρία τοῦ Port-Royal, βλ. τὴ θεμελιώδη μελέτη τοῦ L. Marin, *La critique du discours. Étude sur la Logique de Port-Royal et les Pensées de Pascal*, Παρίσι, les Éditions de Minuit, 1975.

26. A. Arnaud & P. Nicole, ὁ.π., Βιβλίο 1, κεφ. IV, σ. 52-54. Γιὰ μιὰ συζήτηση ἐπάνω στὸν προσδιορισμὸ τοῦ συμβολικοῦ, βλ. τὴ σειρά τῶν ἄρθρων πού δημοσιεύθηκαν στὸ περιοδικὸ *Journal of Modern History* μέ ἀφορμὴ τὴν ἔκδοση τοῦ βιβλίου τοῦ R. Darnton, *The Great Cat Massacre and Other Episodes in French Cultural History*, Νέα Ὑόρκη, Basic Books, 1984: R. Chartier, «Texts, Symbols and Frenchness», *Journal of Modern History*, 57, 1985, σ. 682-685, R. Darnton, «The Symbolic Element in History», *Journal of Modern History*, 58, 1986, σ. 218-234, D. LaCapra, «Chartier, Darnton and the Great Symbolic Massacre», *Journal of Modern History*, 60, 1988, σ. 95-112 καί J. Fernandez, «Historians Tell Tales: of Cartesian Cats and Gallic Cock-fights», *Journal of Modern History*, 60, 1988, σ. 113-127.

27. A. Arnaud & P. Nicole, ὁ.π., Βιβλίο II, κεφ. XIV, σ. 156-160.

όποια εκλαμβάνει τό άπατηλό για άληθινό, θεωρεί τά όρατά σημεία ως βέβαιες ένδείξεις μιās πραγματικότητας πού δέν είναι. Διαστρεβλωμένη με αυτόν τόν τρόπο, ή αναπαράσταση μετατρέπεται σε μηχανή παραγωγής σεβασμού και ύποταξης, καθίσταται ένα εργαλείο πού παράγει έναν έσωτερικευμένο πειθαναγκασμό, άπαραίτητο εκεί όπου άπουσιάζει ή δυνατότητα προσφυγής στην ώμή βία: «Μόνον οι πολεμιστές δέν μεταμφιέζονται κατ' αυτόν τόν τρόπο, επειδή ό ρόλος τους είναι πίο ουσιαστικός, επιβάλλονται με τή βία, ενώ οι άλλοι με τό μορφοσμό».<sup>28</sup>

Όποιοσδήποτε προβληματισμός επάνω στις κοινωνίες του Παλαιού Καθεστώτος δέν μπορεί παρά να ένταχθεί στην παραπάνω προοπτική, ή οποία είναι διπλά λειτουργική, επειδή άντιμετωπίζει τήν «άντικειμενική» θέση του κάθε άτομου ως έξαρτώμενη από τή συναίνεση πού προσφέρουν στην αναπαράσταση πού τό ίδιο προτείνει για τόν έαυτό του εκείνοι των όποιων τήν άναγνώριση προσδοκά. Επίσης, επειδή άντιλαμβάνεται τις μορφές τής συμβολικής κυριαρχίας, τά «εργαλεία» ή «τόν έξοπλισμό», όπως γράφει ό Λά Μπρυγέρ (La Bruyère),<sup>29</sup> ως τό παρεπόμενο τής άπουσίας ή τής έκλειψης τής άμεσης βίας. Είναι έπομένως στό πλαίσιο τής ιδωμένης στη μακρά διάρκεια διαδικασίας τής έκλειψης τής βίας, ή οποία μετατρέπεται σε μονοπώλιο του άπολυταρχικού κράτους,<sup>30</sup> πού πρέπει να έντάξουμε τήν αύξανόμενη σπουδαιότητα πού προσέλαβαν οι συγκρούσεις των άναπαραστάσεων, άποστολή των όποιων είναι ή διάταξη, δηλαδή ή ιεραρχοποίηση τής ίδιας τής κοινωνικής δομής.

### Τό νόημα των μορφών

Η διατύπωση μπορεί να οδηγήσει σε μιá δεύτερη πρόταση πού στοχεύει να έντοπίσει τις βαθύτερες κοινωνικές διαφοροποιήσεις στις περισσότερο τυπολογικές διαφορές. Και αυτό, για δύο πιθανά άντιφατικούς λόγους. Από τή μιá μεριά, οι τυπολογικοί έξοπλισμοί-κειμενικοί ή ύλικοί- έγγράφουν στις ίδιες τους τις δομές τις προσδοκίες και τις ικανότητες του κοινού στό όποιο άπειθύνονται, έπομένως οργανώνονται στη βάση μιās αναπαράστασης τής κοινωνικής διαφοροποίησης. Από τήν άλλη, τά έργα και τά άντικείμενα παράγουν τόν ιδιαίτερό τους χώρο ύποδοξης, πολύ περισσότερο από τό να πηγάζουν από κυρίαρχες και άποκρυσταλλωμένες διασπάσεις. Πρόσφατα, ό Λώρενς Λεβάν (Lawrence W. Levine) τό απέδειξε, δείχνοντας πώς ό τρόπος με τόν όποϊον άναπαρίσταντο τά έργα του Σαίξπηρ στην Άμερική του 19ου αιώνα (δηλαδή, άναμειγμένα με άλλες μορφές θεάματος, με στοιχεία από φάρσα, μελόδραμα, μπαλέτο και τσίρκο) δημιούργησε ένα ιδιαίτερα εύρύ όσο και θορυβώδες κοινό, πού ξεπερνούσε κατά πολύ τά όρια τής μορφωμένης άστικής έλίτ.<sup>31</sup> Ό άναπαραστατικός έξοπλισμός

του σαιξπηρικού δράματος άνήκει στην ίδια κατηγορία με τις «τυπογραφικές» μεταμορφώσεις πού έπιχειρούσαν οι εκδότες τής *Μπλέ Βιβλιοθήκης* στα έργα πού περιλάμβαναν στους καταλόγους τους: και οι δύο άποσκοπούν στό να έγγράψουν τό κείμενο σε μιá πολιτισμική «μήτρα» διαφορετική από αυτήν του αρχικού κοινού των έργων, επιτρέποντας με αυτόν τόν τρόπο μιá πληθώρα ιδιοποιήσεων.

Τά δύο παραδείγματα οδηγούν στην εξέταση των πολιτισμικών διαφοροποιήσεων, όχι ως έκφρασης στατικών και παγιωμένων διασπάσεων, αλλά ως άποτελέσματος δυναμικών διαδικασιών. Από τή μιá πλευρά, ό μετασχηματισμός των μορφών μέσω των όποιων προωθείται ένα κείμενο νομομοποιεί άγνωστες προσλήψεις, έπομένως δημιουργεί νέα κοινά και νέες χρήσεις. Από τήν άλλη, ή κοινή χρήση του ίδιου πολιτισμικού ύλικού από τις διαφορετικές ομάδες πού συνθέτουν μιá κοινωνία προωθεί τήν έρευνα νέων διακρίσεων, ικανών να σηματοδοτήσουν τις διατηρούμενες διαφοροποιήσεις. Η διαδρομή του βιβλίου στην προεπαναστατική Γαλλία μπορεί να χρησιμεύσει σαν παράδειγμα. Φαίνεται πώς οι διαφοροποιήσεις στους τρόπους άνάγνωσης πολλαπλασιάζονταν και έκλεπτόνταν όσο τό τυπωμένο κείμενο καθίστατο λιγότερο σπάνιο, λιγότερο άποκλειστικά ιδιοποιημένο, πίο συνηθισμένο. Ένώ από μόνη της ή κατοχή του βιβλίου σήμαινε από καιρό μιá πολιτισμική ύπεροχή, είναι οι χρήσεις του βιβλίου, νόμιμες ή πρωτόγονες, και ή ποιότητα των τυπογραφικών άντικειμένων, έκλεπτυσμένων ή χονδροκοιμένων, πού έμφανίζονται να άσκοϋν μιá παρόμοια λειτουργία.

Δίχως άμφιβολία, είναι αυτή ή προσοχή πού δόθηκε στις «τυπικότητες τής πρακτικής» (σύμφωνα με τήν έκφραση του Μισέλ ντέ Σερτώ), είτε αυτές προέρχονται από τους παραγωγούς, είτε από τους άποδέκτες, πού έβλαψε κατά κύριο λόγο τήν κλασική γραφή τής ιστορίας των νοοτροπιών. Καταρχάς, με τό να τήν ύποχρεώσει να μελετά τους λόγους στό πλαίσιο των εργαλειακών τους έξοπλισμών, των ρητορικών ή άφηγηματικών τους διασυνδέσεων, των πειστικών και καταδεικτικών τους στρατηγικών. Οι διατάξεις του λόγου και οι κατηγορίες πού τις θεμελιώνουν-όπως τά

28. Pascal, «Pensées», 104, *Oeuvres Completes*, Παρίσι, Éditions Gallimard, «Bibliothèque de la Pléiade», 1954, σ. 1 118.

29. La Bruyère, *Les caractères*, Παρίσι, Garnier-Flammarion, «Du mérite personnel», 27, σ. 107-108.

30. N. Elias, *La dynamique de l'Occident*, Παρίσι, Calmann-Lévy, 1975, σ. 187-324, έλλ. έκδοση, *Η Έξέλιξη του Πολιτισμού. Κοινωνιογενετικές και ψυχογενετικές έρευνες*, 2 τόμοι, Άθήνα, Νεφέλη, 1997, «σχεδιάγραμμα για μιá θεωρία του πολιτισμού».

31. L.W. Levine, *Highbrow-Lowbrow. The Emergence of Cultural Hierarchy in America*, Cambridge (Mass.), Harvard University Press, 1988, σ. 11-81.

συστήματα τῆς ταξινόμησης, τὰ κριτήρια τῆς κατηγοριοποίησης, οἱ τρόποι τῶν ἀναπαραστάσεων— δέν μποροῦν σέ καμία περίπτωση νά ἀναχθοῦν περιοριστικά στίς ἰδέες πού ἐκπέμπουν, οὔτε στά θέματα πού προωθοῦν. Ἐχουν τή δική τους λογική—μιά λογική πού μπορεῖ κάλλιστα νά εἶναι ἀντιφατική στά ἀποτελέσματα τῆς σέ σχέση μέ τό γράμμα τοῦ κειμένου. Δεύτερο ἀπαιτούμενο: Ἡ μελέτη τῶν λόγων στήν ἀσυνέχεια καί στήν ἀσυμφωνία τους. Ἀπό παλιά, φαινόταν εὐκολο ἡ θεματική ἀνάλυση ἐνός συνόλου κειμένων νά καταλήγει στόν ἐντοπισμό μιᾶς «νοοτροπίας» (μιᾶς «κοσμοθεώρησης», ἢ μιᾶς «ἰδεολογίας») καί ἀπό ἐκεῖ στήν ἐπισήμανση μιᾶς μονοσήμαντης κοινωνικῆς θεμελίωσης. Τά πράγματα περιπλέκονται ἀπό τή στιγμή πού κάθε κατηγορία λόγου θά πρέπει νά κατανοηθεῖ στήν ἰδιαιτερότητά της, δηλαδή ἐνταγμένη στούς τόπους (ἢ χώρους) παραγωγῆς της καί στίς συνθήκες τῆς δυνατότητας ἐμφάνισής της, συνδεόμενη μέ τίς ἀρχές τῆς κανονικότητας πού τή διέπουν καί ἀναλυόμενη μέσα στούς τρόπους πλοτοποίησης καί ἐπαλήθευσής της. Ἡ ἐπανεισαγωγή λοιπόν στήν καρδιά τῆς ἱστορικῆς κριτικῆς τοῦ ἐρωτηματολογίου πού συγκρότησε ὁ Φουκώ γιά τήν ἀνάλυση «σειρῶν λόγων» ἰσοδυναμεῖ σίγουρα μέ περιορισμό τῆς ὀλιστικῆς φιλοδοξίας τῆς πολιτισμικῆς ἱστορίας, ἀφοσιωμένης στίς ὀλικές ἀνασυγκροτήσεις. Ἀποτελεῖ ὅμως καί τήν προϋπόθεση ὥστε τά κείμενα, ὅποια καί ἂν εἶναι, πού ὁ ἱστορικός συγκροτεῖ σέ ἀρχεῖα, νά ἀποφύγουν τούς ἰδεολογικούς καί «ντοκουμενταριστικούς» ἀναγωγισμούς πού τά κατέστρεφαν ὡς «ἀσυνεχεῖς πρακτικές».<sup>32</sup>

### Μορφές τῆς ἐξουσίας καί πολιτισμικές πρακτικές

Ἡ τελευταία μας πρόταση ἀποσκοπεῖ στό νά ἐπανασυνδέσει τίς πολιτισμικές πρακτικές μέ τίς μορφές ἀσκησης τῆς ἐξουσίας. Ἡ προοπτική αὐτή προϋποθέτει τήν τήρηση κάποιας ἀπόστασης ἀναφορικά μέ τήν «ἐπιστροφή στό πολιτικό» πού φαίνεται πῶς ἔχει κατακτήσει ἕνα μέρος τῆς γαλλικῆς ἱστοριογραφίας. Θεμελιωμένη ἐπάνω στήν πρωτοκαθεδρία τῆς ἐλευθερίας τοῦ ὑποκειμένου, θεωρούμενου ὡς ἀπαλλαγμένου ἀπό κάθε καθορισμό, καί δίνοντας βάρος στήν προσφορά τῶν ἰδεῶν καί στό συνειδητό μέρος τῆς πράξης, μιᾶ τέτοια θέση σκοντάφτει σέ μιᾶ διπλή ἀδυναμία: Ἀγνοεῖ τούς περιορισμούς πού δέν πηγάζουν ἀπό τά ἄτομα καί πού ὅμως διέπουν—πέρα ἀπό τίς καθαρές σκέψεις καί συχνά ἀντίθετα μέ αὐτές— τίς ἀναπαραστάσεις καί τίς πράξεις. Προϋποθέτει μίαν ἀποτελεσματικότητα ἰδιαιτέρη γιά τίς ἰδέες καί τίς μορφές λόγου, ἀπομονωμένες ἀπό τίς μορφές μέ τίς ὁποῖες κοινοποιῶνται, ξεκομμένες ἀπό πρακτικές οἱ ὁποῖες, ἰδιοποιούμενες, τούς ἀποδίδουν πολλαπλές καί συμπληρωματικές σημασιοδοτήσεις.

Ἡ δική μας ὀπτική διαφέρει· ἐπιδιώκει νά κατανοήσει, μέ ἀφετηρία τίς μεταλλάξεις στόν τρόπο ἀσκησης τῆς ἐξουσίας (καί οἱ ὁποῖες γεννοῦν νέους κοινωνικούς σχηματισμούς), τόσο τούς μετασχηματισμούς τῶν δομῶν τῆς προσωπικότητας, ὅσο καί τῶν θεσμῶν καί τῶν κανόνων πού κυβερνοῦν τήν παραγωγή τῶν ἔργων καί τήν ὀργάνωση τῶν πρακτικῶν. Ἡ διασύνδεση πού ἐδραίωσε ὁ Ἐλιάς ἀνάμεσα στήν ὀρθολογικότητα τῆς Αὐλῆς—θεωρούμενης ὡς μιᾶς εἰδικῆς φυσικῆς οἰκονομίας, παράγωγου τῶν ἀπαιτήσεων μιᾶς νέας κοινωνικῆς μορφῆς πού ἦταν ἀναγκαῖα στόν ἀπολυταρχισμό—καί, ἀπό τήν ἄλλη, στά ἰδιαιτέρα χαρακτηριστικά τῆς κλασικῆς λογοτεχνίας—ὅπως ἡ ἱεράρχηση τῶν λογοτεχνικῶν εἰδῶν, οἱ στυλιστικές ἐκφράσεις, οἱ αἰσθητικές συμβάσεις—ὀριοθετεῖ μέ διορατικότητα τόν χώρο μιᾶς πιθανῆς ἐρευνας.<sup>33</sup> Εἶναι ὅμως ἐπίσης μέ βάση τίς διαιρέσεις πού προωθεῖ ἡ ἐξουσία (γιά παράδειγμα, μεταξὺ τοῦ 16ου καί τοῦ 18ου αἰῶνα, ἀνάμεσα στή λογική τοῦ κράτους καί στήν ἠθική συνείδηση, ἀνάμεσα στήν κρατική πατρωνεῖα καί στήν ἐλευθερία τῆς συνείδησης) πού πρέπει νά ἐκτιμηθοῦν φαινόμενα ὅπως ἡ ἀνάδυση μιᾶς αὐτόνομης λογοτεχνικῆς σφαίρας καί ἡ ἐδραίωση μιᾶς ἀγορᾶς συμβολικῶν ἀγαθῶν καί διανοητικῶν ἢ αἰσθητικῶν ἀποφάνσεων.<sup>34</sup> Μέ αὐτόν τόν τρόπο ἐδραιώνεται ἕνας χώρος ἐλευθερίας κριτικῆς, ὅπου λειτουργεῖ μιᾶ προοδευτική πολιτικοποίηση, ἐνάντια στή μοναρχία τοῦ *Παλαιοῦ Καθεστώτος*, πολιτισμικῶν πρακτικῶν ἐπὶ μακρόν ἰδιοποιημένων ἀπό τό κράτος διά ἴδιον ὄφελος—ἢ πού γεννήθηκαν, σέ ἀντίδραση στήν κυριαρχία τοῦ κράτους, στή σφαῖρα τοῦ ἰδιωτικοῦ.

Τή στιγμή πού ἀμφισβητεῖται συχνά ἡ καταλληλότητα τῆς κοινωνικῆς ἐρμηνείας, ἄς μὴν ἐκληφθοῦν αὐτές οἱ λίγες σκέψεις καί προτάσεις ὡς ἀλληλλέγγυες μέ μιᾶ τέτοια θεώρηση. Τό ἀντίθετο, μένοντας κριτικά πιστές στήν παράδοση τῶν *Annales*, ἐπιδιώκουν νά συμβάλουν στήν ἐπαναδιατύπωση τοῦ τρόπου σύνδεσης τῆς κατανόησης τῶν ἔργων, τῶν ἀναπαραστάσεων καί τῶν πρακτικῶν μέ τίς διασπάσεις τοῦ κοινωνικοῦ κόσμου τόν ὁποῖο, στό σύνολό τους, σημασιοδοτοῦν καί συγκροτοῦν.

32. M. Foucault, *L'ordre du discours*, σ. 54.

33. N. Elias, *La société du cour*, Παρίσι, Éditions Flammarion, 1985, σ. 108-110.

34. R. Koselleck, *Le règne de la critique*, Παρίσι, Les Éditions de Minuit, 1979.



# ΚΟΣΜΑΣ ΨΥΧΟΠΑΙΔΗΣ, ΧΕΓΚΕΛ. ΑΠΟ ΤΑ ΠΡΩΤΑ ΠΟΛΙΤΙΚΑ ΚΕΙΜΕΝΑ ΣΤΗ ΦΑΙΝΟΜΕΝΟΛΟΓΙΑ ΤΟΥ ΠΝΕΥΜΑΤΟΣ

Έκδόσεις Πόλις, Αθήνα 2003

του Γιώργου Ήλιόπουλου

## I.

**Η** θεωρητική ένασχόληση με την έγγελιανή φιλοσοφία θά έπρεπε ίσως για όρισμένους να μή χρειάζεται την παραμικρή δικαιολόγηση από τή στιγμή πού στήν κοινή κληρονομιά τών θεωρητικά προΐδεασμένων αναγνωστών-πολιτών ανήκουν αναμφίβολα δύο βασικά στοιχεία γνώσης: α) ότι ο Χέγκελ συνέβαλε τά μέγιστα, έστω και έμμεσα, στή διαμόρφωση και ανάπτυξη τής μαρξικής και τής μαρξιστικής θεωρητικής σκέψης και έπομένως, αν μή τί άλλο, ανήκει στους φιλοσόφους πού μπόρεσαν μέ τό έργο τους να έπηρεάσουν σε κάποιο βαθμό τό ιστορικό γίνεσθαι, β) ότι μέ άξονα τό πρόβλημα τής ακριβοϋς μορφής πού είχε ή θά έπρεπε να πάρει ή έν λόγω συμβολή αναπτύχθηκαν θεωρητικές διαμάχες πού άφησαν πολλά ζητήματα άνοιχτά και τά όποια ίσως ποτέ δέ θά ήταν άργά να έπιλυθούν. Βεβαίως από τήν άλλη δέν είναι υποχρεωτικό να είναι ή συγκεκριμένη χρονική στιγμή ή εκ προοιμίου καταλληλότερη για τήν επίλυση του ενός ή του άλλου ζητήματος. Γι' αυτό πρέπει να δοθούν όρισμένες παράμετροι του θεωρητικού στίγματος τής περιόδου πού υποδέχεται τό βιβλίο του Κοσμά Ψυχοπαίδη.

Στήν εποχή όπου έχει ήδη πρό πολλού διακηρυχθεί τό τέλος τών «μεγάλων άφηγήσεων» αλλά και τό τέλος τών συμπαγών και συντεταγμένων ιδεολογιών δέν τελειώνει βεβαίως και ή έντός ακαδημαϊκών πλαισίων ένασχόληση με κλασικούς φιλοσόφους, στό βαθμό όμως πού αυτή διεκδικεί μιά πρωτοτυπία και μιά πειστικότητα πέρα από τους στενούς κύκλους τών μυημένων πρέπει μάλλον να λαμβάνει υπόψη και τίς όποιες νέες δυνατότητες βελτίωσης τών εργαλείων άνάγνωσης και έρμηνείας πού έχουν προκύψει από τίς μετα-νεωτερικές κριτικές παρεμβάσεις (οι όποιες

βεβαίως πλείστες όσες φορές πιστώνονται με άξιώσεις δογματικής ισχύος πού δέν τους άρμόζουν). Ειδικότερα μιλώντας για τόν Χέγκελ πρέπει να τονιστεί ότι σε διεθνές επίπεδο ζούμε σε μιά εποχή όπου ή θεωρητική έρευνα χαρακτηρίζεται αναπόφευκτα από πλουραλισμό τάσεων, έν μέρει από παλαιομοδίτικο ακαδημαϊσμό αλλά και από ένδιαφέροντα στοιχεία διαλόγου με καινοφανή φιλοσοφικά ρεύματα, χωρίς όμως να δεσπόζει πλέον κάτι ανάλογο ή έφάμιλλο με τίς παλαιότερες άξιοσημείωτες απόπειρες συνδυασμού έγγελιανής έρμηνείας και πρωτότυπου φιλοσοφικού στοχασμού (όπου παραδειγματική θέση έξακολουθούν να κατέχουν πρωτίστως τά έργα τών Λούκατς και Άντόρνο). Τό βέβαιο είναι επίσης ότι ή έγγελιανή έρευνα έχει επίσης κερδίσει πολλά σε φιλολογικό επίπεδο, παρέχοντας πλέον τή δυνατότητα να φωτιστούν από μιά νηφαλιότερη σκοπιά κάποια παλαιότερα θεωρητικά προβλήματα.

## II.

Τό βιβλίο του Κοσμά Ψυχοπαίδη χαρακτηρίζεται από τό ότι δέν υπεισέρχεται έπισταμένως σε φιλολογικού τύπου αναλύσεις: κάτι τέτοιο μάλλον θά περιόριζε αυτόμάτως τήν αναγνωσιμότητα αλλά και τήν έμβέλειά του. Τό μέλημα του συγγραφέα είναι να αναδείξει στό επίκεντρο τής εκθεσης του ζητήματα θεωρητικού προβληματισμού άρκούντως γνωστά σε όσους έχουν μιά κάποια έξοικείωση με τήν πολιτική φιλοσοφία αλλά και τήν κριτική θεωρία. Η άνάγνωση του βιβλίου καθιστά φανερό ότι ο συγγραφέας έμφορεΐται από τήν πεποίθηση πώς τά ζητήματα αυτά είναι καθοριστικά για τήν παραγωγή σοβαρού, άξιόπιστου και παρεμβατικού θεωρητικού λόγου και ως εκ τούτου, με όπλο τόν συνήθη ρέοντα τρόπο

γραφής του, προσανατολίζει τόν αναγνώστη στο περιεχόμενο χωρίς νά επιτρέπει νά διασπᾶται ὁ εἰρμός τοῦ στοχασμοῦ ἀπό ἄκαιρες περιδιαβάσεις στό χώρο τῆς ἐρευνητικῆς προϊστορίας τοῦ ὅποιου ἐπιμέρους ζητήματος. Ἐνώ ὁμως αὐτή εἶναι ἡ γραμμὴ πλεύσης του δέν παραλείπει ἔμμεσα μέ τόν τρόπο του νά πάρει θέση σέ ἐπιμέρους ἐρμηνευτικές συζητήσεις, δειχνοντας πῶς οἱ ἀναλύσεις του προϋποθέτουν ἐπὶ τῆς οὐσίας τὴν ἕως τώρα συσσωρευμένη ἐρευνητικὴ ἐμπειρία.

Γιὰ παράδειγμα ἄς ἀναφερθεῖ ἡ ἀκόλουθη σύντομη ἱστορία. Τά (περισσότερα) πρῶμα ἀποσπάσματα τοῦ Χέγκελ χαρακτηρίσθηκαν ἀρχικά (μέ τὴν ἔκδοση τοῦ Nohl) ὡς «θεολογικά κείμενα». Ἐπ' αὐτοῦ τοῦ χαρακτηρισμοῦ διατυπώθηκαν ἀπόψεις πού ἔφτασαν μέχρι καί τὴν ἄμεση ἰδεολογικὴ φόρτιση τοῦ ζητήματος. Ὁ Λούκατς ἐκκινώντας ἀπὸ τὴν ἐκτίμηση πῶς τὰ πρωτεῖα στίς ἐγελιανές ἀναλύσεις δέν κατέχονται ἀπὸ τὰ θεολογικά ἐνδιαφέροντα ἀπέρριψε τόν (ἐξωτερικά) περιγραφικὸ ὄρο «θεολογικά κείμενα» ὡς «ἀντιδραστικὸ μύθευμα». Ὁ Χέρμπερτ Σνάντελβαχ (Herbert Schnadelbach) ἀπὸ τῆς μεριᾶ του θεώρησε σχετικὰ πρόσφατα ὡς ὑποχρέωση του νά γκρεμίσει τὰ τελευταῖα ὑπολείμματα αὐθεντίας τοῦ Λούκατς μαζί μέ τὰ ἄλλα ἀγάλματα τῆς Ἀνατολικῆς Εὐρώπης, γι' αὐτὸ καί τὴν ἄρνηση τοῦ θεολογικοῦ χαρακτήρα τῶν ἐγελιανῶν ἀποσπασμάτων τὴν προίκισε μέ τόν ἀντι-χαρακτηρισμὸ «σταλινιστικὸ μύθευμα» (*Hegel zur Einführung*, Ἀμβούργο, Junius, 1999, σ. 174, σημ. 44). Ὁ Ψυχοπαίδης ἀπὸ τῆς μεριᾶ του παίρνει ἔμμεσα θέση στὴ διαμάχη ἀφήνοντας νά διαφανεῖ πῶς κατ' οὐσίαν πρόκειται γιὰ διαφορὰ προσοπτικῆς. Ἀπὸ τὴν μιά ἀποφαίνεται πῶς ὁ νεαρός Χέγκελ στὴν περίοδο τῆς Βέρνης στρέφεται στό «πρόβλημα τῆς θεμελίωσης τῆς κριτικῆς τῶν πολιτικῶν θεσμῶν. Ἐπειδὴ ὡστόσο στίς ἱστορικές κοινωνίες πού ἀποτελοῦν ἀντικείμενο τῆς ἀνάλυσης τὸ πολιτικὸ στοιχεῖο βρίσκεται σέ ἀνάμειξη μέ τὸ θρησκευτικὸ, ἡ κριτικὴ τῆς πολιτικῆς συνδέεται μέ τὴν κριτικὴ τῆς θρησκείας» (σ. 10). Ἀπὸ τὴν ἄλλη στὴν ἐπιμέρους πραγμάτευση τῆς περιόδου διαβάσουμε πῶς «ἡ κριτικὴ τῆς πολιτικῆς προκύπτει ὡς ἀπόρροια καί ἐπακόλουθο τῆς κριτικῆς τῆς θρησκείας» (σ. 27). Ὁ Ψυχοπαίδης δείχνει οὐσιαστικά πῶς ἡ πρωτύτερη διλημματικὴ τοποθέτηση τοῦ προβλήματος τοῦ χαρακτηρισμοῦ τῶν κειμένων σαφῶς στενεύει τὴν ὅλη προβληματικὴ (πρβλ. σ. 38). Μπορεῖ ὁ ὄρος «θεολογικά κείμενα» νά ὀδηγεῖ συνειρμικά σέ παρανόηση, ὡστόσο ἀπὸ τὴν ἄλλη ὁ ρόλος τῆς συμπερίληψης τῆς θρησκείας στὴν πολιτικὴ θεωρία τοῦ νεαροῦ Χέγκελ δέν πρέπει σέ καμιά περίπτωση νά παραγνωρίζεται. Τὸ ἐγελιανὸ ἰδεῶδες, τὸ ὁποῖο προβάλλει στό φόντο τῆς κριτικῆς τῶν ἀναστοχαστικῶν διασπάσεων τῆς ὁλότητας, εἶναι κατὰ ἀδιαίρετο τρόπο ἠθικο-πολιτικὸ, ἀλλὰ καί ἐιδικότερα θρησκευτικο-πολιτικὸ. Θὰ ἀρκοῦσε νά δεῖ κανεὶς πῶς ἡ θρησκευτικὴ διάσταση δέν λείπει ἀπὸ τὸ περιεχο-

μενο τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς κοινωνικο-πολιτικῆς ἠθικότητας (πρβλ. σσ. 10, 35-6). Τὸ ὄλο ζήτημα πᾶνι νά εἶναι σχολαστικὸ ἐφόσον συνδέεται μέ τὴν ἀλήθεια τῆς πράξης καί τῆς κοινῆς ἐμπειρίας. Ἡ ἐμπλοκὴ τοῦ θρησκευτικοῦ στοιχείου στὴν κριτικὴ θεώρηση τῶν πολιτικῶν πραγμάτων ὀφείλεται κατὰ τὸν Χέγκελ στό ὅτι ὁ ἀνθρωπος ζεῖ ἐντὸς μιᾶς «θρησκευτικο-πολιτικῆς ἀλλοτριώσεως» (σ. 11), κατὰ πού, θὰ τολμήσουμε νά ποῦμε, ἀποτελοῦσε τόν «ἀνυπερβλητὸ ὀρίζοντα» τῆς ἐποχῆς τοῦ φιλοσόφου, χωρίς ἀσφαλῶς νά ἔχει ξεπεραστεῖ σήμερα (βλ. καί τίς εἰδικές ἀναλύσεις περὶ ἀποξένωσης ὡς μιᾶς διάστασης τῆς ἀνθρώπινης κατάστασης πού ὑπερβαίνει τὰ ὅρια τῆς θρησκείας ἀλλὰ καί ὅπως ὅποτε βρίσκεται σέ διαπλοκὴ μέ αὐτὴν στό 2ο κεφ., σσ. 47 κ.ε.).

### III.

Στὴ θέση λοιπόν τοῦ «ἀγωνιῶδους» ἐρωτήματος ἂν «πρέπει νά χαρίσουμε τόν Χέγκελ στὴ θεολογία» εἶναι προτιμότερο νά δεῦνουμε τὰ ἀναστοχαστικά μας ἐργαλεῖα γύρω ἀπὸ τοὺς τρόπους συγκρότησης καί τὴν εὐρύτητα τοῦ περιεχομένου τοῦ ἰδεῶδους τῆς συνεκτικῆς καί ἀνθεκτικῆς κοινωνικο-πολιτικῆς συμβίωσης. Οἱ τροποποιήσεις, οἱ περιπέτειες τοῦ ἰδεῶδους αὐτοῦ χαρακτηρίζουν τὴ διανοητικὴ πορεία τοῦ Χέγκελ ἐν γένει καί διανοίγουν μιὰ ἀπὸ τίς δυνατές ὁδοὺς ἀνασύνθεσης τῆς ἐγελιανῆς φιλοσοφίας στό σύνολό της. Μιὰ ἄλλη ὁδὸς ἀνασύνθεσης τοῦ φιλοσοφικοῦ περιεχομένου προκύπτει ἀπὸ τὴν παρακολούθηση τοῦ γνωσιοθεωρητικοῦ καί μεθοδολογικοῦ προβληματισμοῦ.

Ἡ προσέγγιση στὴν ἐγελιανὴ φιλοσοφία δι' αὐτῆς τῆς ὁδοῦ εἶναι συχνά προκατειλημμένη ἀπὸ τὴν ἀντίληψη πῶς ὁ Χέγκελ ὑπῆρξε ὁ τελευταῖος μεγάλος συστηματικὸς φιλόσοφος καί ἐπομένως μαζί του τελειώνουν καί οἱ ἀξιώσεις συστηματικότητας τῆς σκέψης. Ἀφοῦ μάλιστα τὸ σύστημα ἀναφέρεται στό ὄλο, μέ τόν Χέγκελ τελειώνει, σύμφωνα μέ αὐτὴν τὴν ἀντίληψη, καί ἡ ἱστορία τῆς πλήρους νοητικῆς καί λογικῆς τιθάσευσης τοῦ ὄλου. Ὁ ἀντίλογος πρὸς τόν Χέγκελ λέει ὅτι τὸ ὄλο εἶναι μιὰ χίμαιρα, ἡ ὁλότητα ὡς κατηγορία προβληματικὴ καί ἡ φιλοσοφία ἔχει νά ἐπιτελέσει ἕνα πολὺ πιὸ ρεαλιστικὸ καί ἐπωφελές ἔργο στρεφόμενὸ στὴν κατάδειξη καί τὴν καταμίνυση τοῦ ψεύδους, τῆς αὐταπάτης ἀλλὰ καί τῆς ἀνεδαφικότητας τῶν μεγαλεπήβολων φιλοσοφικῶν ἐγχειρημάτων.

Ὁ συγγραφέας μᾶς καλεῖ νά ἀναστοχαστοῦμε τὴ σκοπιμότητα παρόμοιων προβληματισμῶν ὑπὸ τὸ πρίσμα τῆς γενικῆς ἰσχύος περιγραφικῆς διαπίστωσης ὅτι ἡ διακήρυξη τοῦ τέλους τῶν μεγάλων ἀφηγήσεων κάθε ἄλλο παρὰ ὀδήγησε στὸν ἐξοβελισμό τῆς σκέψης. Ὁ Ψυχοπαίδης εἶναι ἰδιαίτερα πειστικὸς μιλώντας γιὰ τὴ συμβολὴ τοῦ Χέγκελ στίς ἀπόπειρες παραγωγῆς σκέψης, ὅπου ὑπ' αὐτόν τόν ὄρο καί ὑπὸ

τό πρίσμα τοῦ διαρκoῦς αἰτήματος συγκρότησης μιᾶς κριτικῆς θεωρίας πρέπει νά ἐννοήσουμε νοητικῆς ἐνέργειες ὅπως «τή γενίκευση, τήν ἀφαίρεση, τήν ἀξιολόγηση, τή σύνδεση μέ τήν πράξη καί μέ τή μέ-  
χρι τώρα γνώση, τόν συσχετισμό τῶν γεγονότων, τήν ὀλοποίηση κόντρα στόν ὀλοκληρωτισμό καί τήν κρι-  
τική στοὺς τρόπους καί στοὺς ὅρους μέ τoὺς ὁποίους συγκροτοῦνται καί ἀναπαράγονται ὡς πραγματικῆς ὀλότητες οἱ καπιταλιστικῆς κοινωνίες» (Κ. Ψυχοπαίδης, «Ἱστοριογραφική μέθοδος καί κριτική κοινωνική ἐπιστήμη», *Ὁ Πολίτης*, τ. 109, Ἀθήνα, Μάρτιος 2003, σ. 38).

Ἐπομένως ἡ σκέψη ἐξακολουθεῖ νά ὑφίσταται στό βαθμό πού ἐκ τῶν πραγμάτων ἐπιχειρεῖ νά ικανοποιήσει ζωτικῆς καί πιεστικῆς ἀνάγκες, θεωρητικῆς καί πρακτικῆς συνάμα. Κάθε ἄλλο παρά ἔχουμε φτάσει σέ μία, ἐνίοτε διακηρυχθεῖσα, θεωρητική ἀφασία σήμερα καί κάθε ἄλλο παρά φτάσαμε ἐκεῖ στό παρελθόν σέ περιόδους ὅπου ἡ ἐξηγητική καί προωθητική δύναμη τῶν φιλοσοφικῶν θεωρήσεων τῆς ὀλότη-  
τας ἐμοιαζε πρό πολλοῦ καί ἀμετάκλητα ἐξαντλημένη. Ἡ φιλοσοφία στή μετα-νεωτερικότητα ἀπέχει πολ-  
λύ ἀπό τό νά εἶναι μιᾶ κλειστή καί τελειωμένη ὑπό-  
θεση, εἴτε αὐτό θά σήμαινε τήν κυριαρχία ἐνός παντοδύναμου συστήματος, εἴτε τό ἀμετάκλητο ἀδιέξο-  
δο κάθε προσπάθειας συστηματοποίησης καί ὀλο-  
ποίησης.

Νομίζουμε πῶς ἀνεξάρτητα ἀπό τήν ἐν γένει στάση τοῦ καθενός ἀπέναντι στήν κλασική φιλοσοφία ὑπό τό πρίσμα τῆς σημασίας καί τοῦ εὗρους τῶν μετα-νεωτερικῶν προκλήσεων, κάθε ἀναγνώστης θά βρεῖ ἐνδιαφέρουσες τίς σοβαρές προσπάθειες ἀναγνώ-  
σης κλασικῶν καί πολυεπίπεδων φιλοσοφικῶν θεω-  
ριῶν μέ τoὺς ὅρους τῆς πολιτικά προσανατολισμένης κριτικῆς θεωρίας: σ' αὐτές τίς προσπάθειες ἐπιδίδεται μέ ἰδιαίτερη ἀξιοσύνη ὁ συγγραφέας. Σχετικά πρό-  
σφατα παρουσιάστηκε στό ἑλληνικό ἀναγνωστικό κοινό μιᾶ σημαντική προσπάθεια ἀνασύνθεσης τοῦ καντιανοῦ πρακτικοῦ λόγου ὑπό τό πρίσμα τῆς αὐτοσυγκρότησης τῆς νεωτερικῆς κοινωνίας. Ὁ Ψυ-  
χοπαίδης, μακριά ἀπό ἀπλουστευτικῆς ἀναγωγῆς τῆς θεωρίας στήν περιρρέουσα πολιτική πραγματικότητα ἢ τίς ἐπιταγές τοῦ ἐνός ἢ τοῦ ἄλλου φορέα τῆς, ἀναζήτησε καί ἔδειξε στήν περίπτωση τοῦ καντιανοῦ πρακτικοῦ Λόγου τήν ἐσωτερική διασύνδεση μεταξύ θεωρίας καί «ἀντικειμενικῆς» κοινωνικῆς δυναμικῆς, προσφεύγοντας ὄχι τόσο στή συνειδητή σχέση τοῦ μελετώμενου φιλοσόφου μέ τήν εὐρύτερη κοινωνική πραγματικότητα ὅσο στοὺς τρόπους μέ τoὺς ὁποίους ἡ τελευταία καί μάλιστα ὡς πρὸς τὰ χαρακτηριστικά γιά τήν τότε ἐποχή στοιχεῖα τῆς, διείσδυσε ἀναπό-  
φευκτα στό ἔργο ἐνός κορυφαίου στοχαστή, βρῖσκο-  
ντας ἐν προκειμένω μιᾶν αὐτοτελή θεωρητική ἀποτύ-  
πωση, ἀποφασιστικῆς σημασίας γιά τήν ἐκ τῶν ὑπέ-  
ρων γνώση τῆς ἐποχῆς τοῦ φιλοσοφικοῦ ἔργου ἀλλά καί γιά τό πρόβλημα τῆς συνέχειας καί τῆς ἀσυνέ-

χειας μέ τή σημερινή (βλ. Κ. Ψυχοπαίδης, *Κριτική Φιλοσοφία καί Λογική τῶν Θεσμῶν*, Ἀθήνα, Βιβλιο-  
πωλεῖο τῆς Ἑστίας, 2001).

Στό ἐγχείρημα ἐκεῖνο τέθηκε ὡς ζητούμενο ἡ διε-  
ρεύνηση καί ἀνασύσταση μιᾶς θεωρίας τοῦ θεσμικοῦ Λόγου –μέ τήν ὁποία δέν ἀσχολήθηκε συστηματικά ὁ ἴδιος ὁ Κάντ (πρβλ. ὀ.π., σ. 47)– ἢ τοῦ φυσικοῦ δι-  
καίου ἢ τοῦ ἔλλογου δικαίου (Vernunftrecht) «πού ἐπιχειρεῖ νά κατανοήσει τό πολιτικό καί τό θεσμικό  
ξεκινώντας ἀπό τήν ἐνότητα τῶν μορφῶν αὐτῶν καί ἀκολουθώντας τό αἶτημα μιᾶς ἐνιαίας θεωρητικῆς θε-  
μελίωσής τους» (ὀ.π., σ. 46). Τή συνέχεια αὐτῆς τῆς προβληματικῆς τήν παρακολουθοῦμε κατά φυσιολογι-  
κό τρόπο διαμέσου τῆς ἐξέλιξης τοῦ Χέγκελ. Στήν ὑπό ἐξέταση περίοδο μᾶλλον προεξάρχει τό στοιχεῖο τῆς κριτικῆς ἀντιπαράθεσης μέ προηγούμενα μορφώ-  
ματα θεσμικοῦ λόγου, πρωτίστως τοῦ καντιανοῦ, ἐνῶ ἡ *Φαινομενολογία τοῦ Πνεύματος* παρέχει, σέ ἀξεχώ-  
ριστη διαπλοκή βεβαίως μέ πολλαπλά στρώματα θεω-  
ρητικῆς φιλοσοφίας, μιᾶ σχετικά ὀλοκληρωμένη ἀνα-  
σύνθεση τοῦ νεωτερικοῦ κοινωνικο-πολιτικοῦ γίγνε-  
σθαι.

#### IV.

Κυριάρχησε καί καλλιεργήθηκε συχνά ἡ ἐντύπωση πῶς κάποτε κάποιο παντοδύναμο ἐγελιανό σύστημα ἔριχνε τή βαριά σκιά του στό ἀκαδημαϊκό καί θεσμι-  
κό γίγνεσθαι. Πρόκειται γιά μιᾶ ἐντύπωση πού προέ-  
κυψε βεβαίως ὄχι ἄδικα, μιᾶ καί ἡ ἐγελιανή φιλοσο-  
φία ἄφησε βαθιά τή σφραγίδα τῆς στίς μετέπειτα ἐξελίξεις. Ὅμως ἡ ἀφαιρετική διαδικασία, ἡ ὁποία διακρίνει τό σημαντικό μέσα ἀπό τήν ἐκάστοτε παν-  
σπερμία τῶν ιδεῶν καί μέσω τῆς ὁποίας ἀναπόφευ-  
κτα ἀνασυντίθεται τό παρελθόν, συχνά καταχωρεῖ  
στίς ὑποσημειώσεις τόν τρόπο μέ τόν ὁποῖον προέκυ-  
ψε μιᾶ συστηματική θεώρηση. Στήν περίπτωση τοῦ Χέγκελ καί ἰδίως στήν ὑπό ἐξέταση περίοδο, ὅπου κυριαρχεῖ ἡ διαδικασία τῆς ὀρίμανσης τοῦ συστήμα-  
τος μέσω τῆς διαφοροποίησης ἀπό ἤδη ὑπάρχουσες  
ιδέες καί ἡ κριτική ἀντιπαράθεση, παρακολουθοῦμε  
μέ τή βοήθεια τοῦ Ψυχοπαίδη λαμπρά δείγματα ἀνά-  
πτυξης κριτικῶν τοποθετήσεων, τὰ ὁποία ὡς πρὸς τή  
γενική τους κατεύθυνση ἀλλά καί ὡς πρὸς τὰ ἐπιμέ-  
ρους στοιχεῖα τους ἀποτελοῦν καί γιά μᾶς σήμερα  
οὐσιαστικά στοιχεῖα μύησης στόν φιλοσοφικό τρόπο  
τοῦ σκέπτεσθαι. Τοῦτο ἰσχύει, μεταξύ ἄλλων, γιά τήν  
κριτική στάση τοῦ Χέγκελ ἀπέναντι στή θεωρητική  
φιλοσοφία τοῦ Φίχτε (σσ. 79-85), στόν σκεπτικισμό  
τοῦ Σούλτζε (σσ. 85-92) στή φιλοσοφική θεώρηση  
τοῦ δικαίου ἀπό τoὺς Χόμπς, Φίχτε καί Κάντ (σσ.  
93-105) καί βεβαίως ἀπέναντι στό διαφωτισμό καί  
τίς ιδέες πού συνδέθηκαν μέ τήν πρακτική καί τίς  
συνέπειες τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης (κυρίως σσ.  
262-273). Γιά κάθε ἀναγνώστη τοῦ ἐγελιανοῦ ἔργου  
εἶναι σημαντική πηγή νοητικῆς ἀσκήσης ἡ παρακο-

λούθηση τῆς ἐμμενοῦς κριτικῆς πού ἀσκοῦσε ὁ φιλόσοφος στους συνομιλητές του, τοῦ τρόπου δηλαδή μέ τόν ὁποῖο ἡ συνεπής ἀνασυγκρότηση μιᾶς ἐπιχειρηματολογίας, ὅπως τήν κατάστρωνε ὁ Χέγκελ, ἀναδείκνυε ἐνδογενῶς τά ὅρια, τίς μονομέρειες, τίς ἀντιφάσεις καί ἐπομένως τήν ἀναγκαιότητα τῆς ὑπέρβασῆς τῆς. Εἶναι εὐρύτερα γνωστό πώς ὁ Χέγκελ ὑπῆρξε συστηματικός φιλόσοφος μέ προσανατολισμό πρὸς τή θεώρηση τῆς ὁλότητας. Λιγότερο γνωστό ὅμως εἶναι, κάτι πού παρουσιάζεται ἐμπεριστατωμένα μέ τό παρόν βιβλίο, πώς ἡ θεώρηση τῆς ὁλότητας ἐκπήγαξε ἀπό συγκεκριμένη ἀντίληψη τῆς λογικῆς ἀναγκαιότητας, χαλβδωμένη μέ καλή ἀνάγνωση καί ὀξυδερκή κριτική: ἐδῶ ἐγκυβίεται ἴσως ἡ κατ' ἐξοχήν ἀρετή μιᾶς φιλοσοφίας πού μετέπειτα ταυτίστηκε, ὄχι χωρίς εὐθύνη τοῦ ἴδιου τοῦ φιλοσόφου, μέ ἓνα κλειστό σύστημα. Τό βιβλίο τοῦ Ψυχοπαίδη ἐπικεντρώνοντο στήν κριτική φάση τῆς ἀνάπτυξης τοῦ ἐγελιανοῦ φιλοσοφεῖν μᾶς καθιστά κοινωνοῦς διαδικασιῶν γονιμοποίησης μιᾶς ἀναφιέτολα μεγάλῃς διάνοιξης στό ἐργαστήριο τῆς ἀνοιχτῆς ἀντιπαράθεσης, ὅπου ἡ προσπάθεια ἐπικράτησης ἐπὶ τῶν ἀνταγωνιστικῶν ἰδεῶν δέν μπορεῖ νά διαχωριστεῖ ἀπό τό μέλημα τῆς ἐπίτευξης μιᾶς φιλοσοφικῆς πληρότητας ἀξίας νά ἀποτελέσει ὀλοκληρωμένη ἔκφραση τῆς ἐποχῆς τῆς καί ἐπομένως καί ἀξίας νά ἐπιβίωσει σέ βάθος χρόνου.

## V.

Ἡ ἐπιβίωση τῆς ἐγελιανῆς φιλοσοφίας σέ σημερινά πεδία θεωρητικῶν ἀντιπαράθεσεων μπορεῖ κατά τόν Ψυχοπαίδη νά ἐρευνηθεῖ καί νά ἐλεγηθεῖ μέ ἀξονα τό πρόβλημα τοῦ σχετικισμοῦ, τό ὁποῖο σέ διάφορες παραλλαγές θρῖσκειται στό ἐπίκεντρο τῆς ἐπιστημολογίας τῶν κοινωνικῶν ἐπιστημῶν. Ὡς φιλοσοφικό ὑπόβαθρο σχετικιστικῶν τάσεων λειτουργεῖ ὁ σκεπτικισμός, μέ μορφές τοῦ ὁποῖου βρέθηκε ἀντιμέτωπος καί ὁ Χέγκελ. Ὁ φιλόσοφος σέ ἓνα ἀπό τά κείμενα τῆς περιόδου τῆς Ἰένας ἐκφράζει τή θέση πώς ὁ αὐτο-ἐκπληρούμενος σκεπτικισμός δέν μπορεῖ παρά νά ὀδηγεῖ στήν κατάφαση τῆς θεωρησιακῆς φιλοσοφίας. Ἐφόσον ἐπιχειρηθεῖ μιᾶ βαθύτερη ἀνάλυση τῆς ὑφῆς τοῦ σκεπτικισμοῦ διαπιστώνουμε πώς ἐντός του κρύβεται μιᾶ αὐθαίρετη ἢ καί δογματική στάση. Καί στή σημερινή μας ἐποχή πρέπει νά συμφωνήσουμε μέ τόν Χέγκελ ὅτι ἡ ἐκ προοιμίου ἄρνηση τῆς δυνατότητας ὀλοκληρωμένης θεώρησης τῆς ὁλότητας εἶναι ἐξαιρετικά ἐπισημάνει. Στήν πραγματικότητα ὁ σκεπτικισμός ἀρνούμενος τίς παγιώσεις τῆς σκέψης προβάλλει μιᾶν ἄλλη βεβαιότητα, τέτοια μάλιστα πού τίθεται σέ ἀγωνα σχέση μέ τίς ὅποιες συγκεκριμένες προσεγγίσεις τῆς ὁλότητας ἔχουν ἤδη ἐπιχειρηθεῖ, συνελπῶς σέ τελευταία ἀνάλυση ὑποπίπτει ὁ ἴδιος σέ ἓνα θεμελιώδες δογματικό ὀλίσθημα (σσ. 86, 91).

Ἐκτός ὅμως ἀπό αὐτό τό γενικῆς ἰσχύος κλασικό ἀντισκεπτικιστικό ἐπιχείρημα ἔχει εἰδικότερη σημασία καί ἡ ἐγελιανή ἀπάντηση στόν σκεπτικισμό ὡς πρὸς τίς πολιτικές συνέπειές του. Ἡ ἐπισημάνση τῶν διαφορῶν στόν τρόπο ἀντίληψης τῶν πραγμάτων ἀπό πολιτισμό σέ πολιτισμό συνεπάγεται καί μιᾶν ὑπέρβαση τοῦ ὁποῖου πολιτιστικοῦ ἐγωισμοῦ, μιᾶ ἀξιακά θετική ἀποτίμηση τῆς διαφορετικότητας τῶν πολιτισμῶν. Ὁ Χέγκελ συμφωνεῖ μέ αὐτήν τή βασική κίνηση τοῦ σκεπτικισμοῦ καί θεωρεῖ ἀναγκαῖο αὐτό τό σχετικιστικό στοιχεῖο τῆς σκέψης. Ὅμως ἀπό τή σκοπιά τῆς ἐγελιανῆς «ἀληθοῦς φιλοσοφίας» καί μέ βάση τίς σημερινές διαλεκτικές ἀναζητήσεις κατά τόν Ψυχοπαίδη ἀπαιτεῖται ἐπίσης καί μιᾶ δεύτερη κίνηση ἀποκατάστασης τῆς δεσμευτικότητας τοῦ λόγου μέσα ἀπό τή σχετικοποίηση τοῦ σχετικοῦ (σ. 88).

Ὁ συγγραφέας ἀναγνωρίζει πώς ἡ ἀντιμετώπιση σχετικιστικῶν τάσεων στή σύγχρονη θεωρία πρέπει νά διαβλέπει τήν ὑπαρξή σχετικιστικῶν στοιχείων καί στό ἐσωτερικό τῆς ἀντίπαλης πλευρᾶς, δηλ. τοῦ διαλεκτικοῦ ἐπιχειρήματος. Τό πρόβλημα αὐτό φαίνεται κυρίως μέσα στήν ἀνάπτυξη τοῦ ἐγελιανοῦ προγράμματος, μαζί καί τοῦ πρώτου μέρους τοῦ συστήματος σύμφωνα μέ τόν τότε σχεδιασμό, στή *Φαινομενολογία τοῦ Πνεύματος*, ἡ ὁποία ἀκολούθησε τά κριτικά κείμενα τῆς περιόδου τῆς Ἰένας. Σημαντικό δίδαγμα αὐτοῦ τοῦ ἔργου καί στοιχεῖο πού κληροδοτήθηκε στή μαρξιστική παράδοση εἶναι ἡ ἐνεργοποίηση τῆς ἱστορικότητας τῆς σκέψης. Ὁ Χέγκελ δείχνει μέσα ἀπό τό σύνολο τοῦ ἔργου πώς ἡ ὀλοκληρωμένη φιλοσοφική συνείδηση δέν μπορεῖ παρά νά περιλαμβάνει μιᾶ περιεκτική θεώρηση τῶν φάσεων τῆς συντελεσμένης πνευματικῆς πορείας τῆς ἀνθρωπότητας (πρβλ. σ. 296): ἀντίθετα γιά τόν σκεπτικισμό μιᾶ συνολική θεώρηση τῶν διαφορῶν φάσεων τῆς φιλοσοφικῆς ἐξέλιξης δέν μπορεῖ νά εἶναι συνεκτική, ἀφοῦ ἴσα ἴσα ἡ διαφορετικότητα μεταξύ τῶν πολλῶν φιλοσοφιῶν χρησιμοποιεῖται ὡς ἀντιμεταφυσικό ἐπιχείρημα (πρβλ. σσ. 86, 88). Ὁ Χέγκελ ἐπιδιώκει τήν κατά τό δυνατόν συγκεκριμένη καί συνεκτική ἔκθεση τῶν φάσεων τῆς ἱστορικο-πνευματικῆς ἐξέλιξης τῆς ἀνθρωπότητας, μιᾶ τέτοια ἔκθεση ὅμως δέν ἀρκεῖ τελικά γιά νά θεμελιώσει τή ζητούμενη λογικότητα τοῦ ὅλου, ἐνῶ μάλιστα σέ κάποια ἐπιμέρους σημεία τῆς μπορεῖ νά λειτουργεῖ ἀποπροσανατολιστικά. Ἡ ἐγελιανή μεθόδευση τῆς ἐρευνας, ἀντίθετα, προβλέπει πώς τό οὐσιῶδες τῆς διαλεκτικά ὀργανωμένης ἐρευνητικῆς διαδικασίας προκύπτει «ὡς ἀποτέλεσμα στό τέλος τῆς ἀνάλυσης καί συμπίπτει μέ τήν ὁλότητα τῶν στιγμῶν στή συγκεκριμένη διάταξη καί ἐφαρμογή τους» (σ. 183). Σέ τελευταία ἀνάλυση στό φιλόδοξο αὐτό ἐγχείρημα τοῦ Χέγκελ ἐπιλέγεται μιᾶ μεθοδολογική ἀφετηρία, ἡ ὁποία οὐσιαστικά ἐνσωματώνει σχετικιστικά στοιχεῖα μέσα στό διαλεκτικό ἐπιχείρημα χωρίς, κατά τόν Ψυχοπαίδη, νά ἔχει ἀπορρίψει ὁ Χέγκελ μιᾶ ἀποκρυσταλλωμένη ἐναλλακτική λύση.



Ἡ συζήτηση σχετικά μέ τό ρόλο τοῦ σχετικισμοῦ στό διαλεκτικό ἐπιχείρημα ἔχει συνεχιστεῖ καί μετά τόν Χέγκελ (ἄς θυμηθοῦμε χαρακτηριστικά τήν ἀλτουσεριανή κριτική στόν Γκράμσι) καί θεωρεῖται ἀνοιχτή καί σήμερα. Σ' αὐτό τό πλαίσιο ἡ προσφυγή στόν Χέγκελ μοιάζει ἀναπόφευκτη, ὅπως καί ἡ κριτική στόν τρόπο μέ τόν ὁποῖον ὀργάνωσε ἐκεῖνος τή διαλεκτική ἔρευνά του. Ἀναφερόμενος πάντως σέ κριτικές πού ἔχουν ἤδη γίνει καί προλαμβάνοντας ἄλλες μελλοντικές ὁ Ψυχοπαίδης τονίζει πώς ἡ κατάληξη τῆς μελέτης τοῦ ὅλου, ἡ «ἀπόλυτη γνώση» δέν πρέπει νά ἐκλαμβάνεται ὡς φιλοσοφική ὕβρις, ἀλλά ἀντίθετα σημαίνει πώς ἡ διείσδυση τῆς σκέψης μέσα στό πραγματικό «ἐξάντλησε τά ὄρια, πέραν τῶν ὁποίων ἡ διαλεκτική ἀναζήτηση κάμπτεται πρός τούς ὄρους της, πρός τίς συστατικές της στιγμές. Συνειδητοποιεῖ τήν ἴδια της τήν κίνηση, τή μοῖρα τοῦ πνεύματος νά διαμεσολαθεῖ μεταξύ φύσης καί κοινωνίας στόν ἱστορικό χρόνο» (σ. 295). Τό συγκεκριμένο κέρδος ἀπό τήν ἐγελιανή τόλμη ἀνύψωσης τῆς διαυγασμένης ἱστορικότητας σέ ἀπόλυτη γνώση ἐγκτεται μᾶλλον στό ὅτι ἡ διαλεκτική ἔρευνα ἀναδεικνύει ἐν τέλει μιά νεωτερική κοινωνία «πού συλλαμβάνει ἐννοιακά τήν μέχρι τώρα ἱστορία της, πού ἀναγνωρίζει τήν τυχαιότητα τῆς ἱστορικότητας ἀλλά τήν ἐξαρτά ἀπό τήν ἐπιτευχθεῖσα γνώση καί τό ἀξιακό της ὑπόβαθρο, τό ὁποῖο ἀναφέρεται στήν ὀργάνωση τῶν ἱστορικῶν στιγμῶν, κατά τρόπο πού νά μὴν ἐκπίπτουν σέ ἕτερονομία καί ἀνελευθερία» (σ. 310).

## VI.

Ἡ ἐγελιανή ἀντίληψη τῆς ἐλευθερίας ἀποτελέσσει ἀνεκαθεν ἓνα δύσκολο καί ἀμφιλεγόμενο πρόβλημα. Ἐάν ἔχει κανεῖς ὑπόψη τήν οὐσιαστική κατάληξη τῆς διαμόρφωσης τῆς ἐγελιανῆς κοινωνικῆς καί πολιτικῆς φιλοσοφίας, τή *Φιλοσοφία τοῦ Δικαίου* τοῦ 1821 ἀλλά καί τίς κριτικές καί τίς πολεμικές πού ἀκολούθησαν, ἐκπλήσσειται πραγματικά ἀνατρέχοντας στήν πρῶτη φάση τῆς ἐξέλιξης τοῦ φιλοσόφου, ὅπου πολλά στοιχεῖα τῆς κριτικῆς πού ὁ ἴδιος ἔμελλε νά ὑποστει ἀργότερα, κυρίως μετά θάνατον, ἦσαν ἤδη προδιαγεγραμμένα στά πρῶτα σκιρτήματα τῆς δικῆς του σκέψης.

Ἡ ἐγελιανή πολιτική φιλοσοφία δέχθηκε πολλές κατηγορίες, ἄλλες φορές ὑπερβολικές καί ἄλλες δικαιολογημένες, ὡς ἀπολογητική τοῦ πρωσοικοῦ ἀπολυταρχισμοῦ ἢ τοῦ ἐν γένει κοινωνικο-πολιτικοῦ status quo τῆς ἐποχῆς. Πιθανότατα ὅμως δέν θά εἶχε ἀπλό βιογραφικό ἐνδιαφέρον ἢ διαπίστωση πώς ὁ νεαρός Χέγκελ κάθε ἄλλο παρά ἀπό «κρατικιστικές» καί «αὐταρχικές» θέσεις εἶχε ξεκινήσει. Ἡ ἐπίκληση τῆς «ἐνότητας λαοῦ καί φιλοσοφίας», τήν ὁποία μᾶλλον ὁ Χέγκελ ἐπέξεργάσθηκε καί προέβαλε μαζί μέ τόν τότε φίλο καί συνοδοιπόρο του Σέλλινγκ (σ. 60), θά μπορούσε νά προέρχεται ἀπό τόν νεαρό

Μάρξ ἂν στή θέση τοῦ «λαοῦ» τοποθετούσαμε τό «προλεταριάτο».

Ὁ νεαρός Χέγκελ φρονεῖ ὅτι οἱ ὑφιστάμενοι θεομοὶ καταπιέζουν τόν ἄνθρωπο, ὁ ὁποῖος ἐπιπλέον νιώθει νά συνθλίβεται ἢ ὁμορφιά καί ὁ πλοῦτος τῆς ὑπαρξῆς του ἀπό τή λειτουργία τῆς «ἀντικειμενικῆς» θρησκείας. Ὅσα καταλογίζει ὁ Χέγκελ στήν «ἀντικειμενική» θρησκεία καί κυρίως ἡ ἐρμηνεία τῆς τελευταίας ὡς μιάς προβολῆς πρός τά ἔξω τῆς ὑποκειμενικῆς ἐλευθερίας, τήν ὁποία ὁ ἄνθρωπος στερεῖται στόν ἐνθάδε κόσμο, θά μπορούσαν νά προέρχονται ἀπό τή γραφίδα τοῦ Φόνεμπαχ καί ἀσφαλῶς τοῦ Μάρξ, ἂν στή θέση τῆς «ἀντικειμενικῆς» θρησκείας τοποθετούσαμε τή θρησκεία ἐν γένει (πρβλ. σσ. 29, 49-50). Ἡ ἐξοδος ἀπό τήν ἀλλοτρίωση πού προτείνει ὁ Χέγκελ εἶναι οὐσιαστικά μιά ἐκκοσμηκευμένη ἐρμηνεία τῆς συμφιλίωσης Θεοῦ καί ἀνθρώπου: πρόκειται γιά τή συμφιλίωση τῶν θεομῶν, στούς ὁποίους μέ τήν εὐρεία ἐννοια συμπεριλαμβάνεται καί ἡ θρησκεία, μέ τή ζωή τῶν ἀνθρώπων (σσ. 11-12). Ἡ θρησκεία πρέπει νά γίνει «ὑποκειμενική» προκειμένου νά δώσει οὐσιαστικές διεξόδους ἐκφρασης στήν ἀνθρώπινη συνθετότητα καί δημιουργικότητα. Καί ἐνῶ ὁ νεαρός Χέγκελ μέ τήν ἔμφαση πού δίνει σ' αὐτή τή φάση στήν «καρδιά», στό «συναίσθημα» καί τή «φαντασία» μοιάζει νά ἀπέχει πολύ ἀπό τή νεωτερική ὀρθολογική παράδοση (πρβλ. σ. 34) ἀλλά καί ἀπό τόν ἴδιο τόν κατοπινό ἑαυτό του, στήν οὐσία βρίσκεται πολύ κοντά στό νεαρό Μάρξ (καί στόν Ἐγγελς) κάνοντας λόγο γιά τή δυνατότητα καί τήν ἀναγκαιότητα ἐξόδου τοῦ ἀνθρώπου ἀπό τά στενά πλαίσια τῶν (παραδεδομένων) θεομῶν ἔτσι ὥστε νά καταστει δυνατή ἡ πλήρης ἐκδίπλωση τῆς πολυδύναμης ἀνθρώπινης δημιουργικότητας: τούτη μπορεῖ οὐσιαστικά νά ἀνθήσει μόνο σέ συνθῆκες ἐλευθερίας καί ἰσότητας (σ. 60). Παρουσιάζεται, ἐπομένως, ἡ μᾶλλον ἀνέλπιστη δυνατότητα νά τροφοδοτηθεῖ ὁ κοινωνικο-πολιτικός ὀραματισμός ἀπό τό ἔργο ἐνός φιλοσόφου, σέ πείσμα τῶν συνηθέστερων κατηγοριοποιήσεων, στίς ὁποῖες τόν ἔχουν ὑποβάλει πολλοί μεταγενέστεροι ὀραματιστές.

## VII.

Τό βιβλίο τοῦ Κοσμᾶ Ψυχοπαίδη τό ὁποῖο, παρέχοντας μιά νύξη γιά τόν πολυετή μόχθο τῆς συγγραφῆς του, καταλήγει μέ τά ἀποχαιρετιστήρια λόγια τοῦ Χέγκελ στό πανεπιστήμιο τῆς Ἰένας στίς 18 Σεπτεμβρίου τοῦ 1806, συμβάλλει, δίχως ἀμφιβολία, σέ ἓναν ἀξιοσημεῖωτο ἐμπλουτισμό τῆς θεωρητικῆς συζήτησης στήν Ἑλλάδα, μέ τρόπο μάλιστα πού κάνει τόν ἀναγνώστη νά ἀποδίδει ἰσάξια προτεραιότητα στήν ἀξιοποίηση τῆς εὐρωπαϊκῆς πνευματικῆς ἐμπειρίας ἀφενός καί στήν ἀνάπτυξη μιάς πρωτόδουλης ἐγχώριας, καί ὄχι ἀπαραίτητα γηγενοῦς, ἔρευνας ἀφετέρου.

Μαρτυρία: Δημήτρη Σωτηριάδη  
Έρευνα: Έλπιδοφόρου Ίντζέμπελη

## ΕΛΛΗΝΕΣ ΚΡΑΤΟΥΜΕΝΟΙ ΣΤΟ ΝΤΑΧΑΟΥ

Έκδόσεις «Φιλίστωρ», Αθήνα, Μάρτιος 2003

του Άγγελου Έλεφάντη



Έν είχαμε τήν τύχη κάποιος σάν τόν Πρίμο Λέβι νά καταθέσει τήν προσωπική του μαρτυρία από τά γερμανικά στρατόπεδα εξόντωσης στά χρόνια του πολέμου. Δέν είχαμε τήν τύχη κάποιος Έλληνας, κρατούμενος τότε στό Άσουβιτς ή στό Νταχάου, νά γράψει κάτι του επιπέδου του Άν αυτό είναι άνθρωπος του Πρίμο Λέβι, βιβλίο που ένω στά Ιταλικά κυκλοφόρησε τό 1948 κι αφού έκανε τό θριαμβευτικό του γύρο σέ όλες τίς ευρωπαϊκές χώρες, έμεις στήν Ελλάδα, στή γλώσσα μας, τό γνωρίσαμε, μόνον ύστερα από 45 χρόνια. Κι ώστόσο «είχαμε τήν τύχη» πολλές χιλιάδες Έλληνες νά περάσουν από τά γερμανικά στρατόπεδα ως πολιτικοί κρατούμενοι είτε ως εργάτες για καταναγκαστική εργασία, μαζί και οι εξήντα χιλιάδες Έλληνες Έβραίοι τής Θεσσαλονίκης και των άλλων εβραϊκών κοινοτήτων τής χώρας. Οι πιο πολλοί απ' αυτούς άφησαν εκεί τά κόκκαλά τους ή άποτεφρώθηκαν στά κρεματόρια. Λίγα είναι τά γραπτά επιζώντων. Ίσως γιατί μετά τό 1945 είχαμε τά ντόπια κολαστήρια, του Μακρονησιού, τής Γυάρου, του Άϊ-Στράτη που άπορρόφησαν τήν προσοχή.

Μιά απ' αυτές τίς μαρτυρίες για τίς γερμανικές στρατοπεδικές κοινωνίες, πρόσφατα δημοσιευμένη (Μάρτης έ.έ.) είναι του πρώην κρατούμενου στο Νταχάου Δημήτρη Σωτηριάδη. Ήταν μαθητής στα Γιάννενα, οργανωμένος στο ΕΑΜ, όταν στις 18 Μαΐου 1942 τόν συνέλαβαν οι Ίταλοί μαζί με

άλλους 7 συμμαθητές του. Κατέληξαν στο Φεραμόντι τής Ιταλίας, από κει στο Μπάνι ντί Κασιάνο και μετά τή συνθηκολόγηση του Μπαντόλιο (Σεπτέμβριος 1943) έπεσαν στα χέρια των Γερμανών που τούς εξαπέστειλαν στο Νταχάου.

Στις 29 Άπριλίου του 1945 οι Άμερικανοί άπελευθέρωσαν τό Νταχάου με τούς έτοιμοθάνατους και σκελετωμένους επιζήσαντες, μαζί και ο Σωτηριάδης με καμιά εξηνταριά Έλληνες ακόμα. Άνάμεσά τους και ο γραμματέας του ΚΚΕ Νίκος Ζαχαριάδης, κρατούμενος στο Νταχάου από τό 1941. Οι επιζήσαντες Έλληνες, ύστερα από διάφορες περιπλανήσεις επέστρεψαν στην Ελλάδα τον Σεπτέμβριο του 1945.

Στήν άπελευθερωμένη όμως Ελλάδα ο Δ. Σωτηριάδης πέρασε από στρατοδικείο ως συνεργός των άνταρτών του Δ.Σ. Καταδικάστηκε στή μεγάλη δίκη Πρίτζου στα Γιάννενα, που έστειλε στο εκτελεστικό απόσπασμα δεκαέξι αγωνιστές, τό 1948.

Αυτή τήν προσωπική μαρτυρία περιγράφει άπλά ο Δ. Σωτηριάδης σε μιά συνέντευξη που παραχώρησε, στα Γιάννενα, στον γερμανό μελετητή των γερμανικών στρατοπέδων Κρίστοφερ, πρώην πολιτικός κατάδικος κι ο ίδιος. Τό κείμενο τής συνέντευξης, στα γερμανικά, ο Κρίστοφερ τό κατέθεσε στα αρχεία του Νταχάου όπου τό βρήκε ο Έλπιδοφόρος Ίντζέμπελης και τώρα τό εξέδωσε στις εκδόσεις «Φιλίστωρ».



Δέν πρόκειται γιά κάποια συγκλονιστική καί έντυπωσιακή μαρτυρία. Τό συγκλονιστικό μέ τόν Σωτηριάδη είναι ότι αποτελεί μία «κανονική», απλή περίπτωση πού γνώρισε τό κολαστήριο του Νταχάου, όπως χιλιάδες άλλοι Εύρωπαίοι: Ρώσοι, Γερμανοί (τό Νταχάου φτιάχτηκε άλλωστε, από τό 1934, γιά Γερμανούς αντιφασίστες), Πολωνοί, Γάλλοι, Τσέχοι, Βαλκάνιοι. Τό συγκλονιστικό στή μαρτυρία του Δ. Σωτηριάδη είναι αυτή ή κανονικότητα, γιά όλους τούς κρατούμενους, του θανάτου, της πείνας, της άρρώστειας, του τρόμου, της άποπροσωποποίησης της ανθρώπινης ύπαρξης, του βασανιστηρίου. Ήξερε εκεί 18 μήνες, εκεί πού ή ζωή μέτραγε όσο τό σαδιστικό βίτιο του γερμανού Ες-Ες, όπου ή κρεμάλα ή ή άποτέφρωση δέν ήταν παρά ένα στατιστικό στοιχείο στά κατάστιχα του Χίμλερ. Άπό τύχη επέζησαν όσοι επέζησαν ή γιατί τούς βοήθησε κάπως ή καταποσούνη τους, τό πείσιμα γιά τή ζωή καί κυρίως ή μεταξύ τους άλληλεγγύη.

«Νά δηλώσετε έπάγγελμα τεχνίτη, ράφτη, τσαγκάρι, μαραγκού κι άς μήν ξέρετε τίποτε από τέχνη», συμβούλεψε τούς καινούργιοφερμένους ό Ζαχαριάδης. «Κι αν οās ρωτήσουν μήπως έχετε περάσει έλνοσοιά νά τό άρνηθείτε». "Όσους είχαν περάσει έλνοσοιά τούς χρησιμοποιούσαν γιά πειραματόζωα. Τά ήξερε αυτά ό Ζαχαριάδης, παλαιός του Νταχάου αυτός. Ό Σωτηριάδης μιλά πολύ θετικά γιά τόν συγκρατούμενό του γραμματέα του ΚΚΕ καί διαψεύδει μέ κατηγορηματικό τρόπο τίς φημολογίες, πού κι αυτός άκουσε εκ των ύστέρων, γιά δήθεν ύποπτη διαγωγή του Ζαχαριάδη.

Αυτό τό μικρό βιβλιαράκι των 144 σελίδων συμπληρώνεται καί μέ όρισμένα στοιχεία γιά τό Νταχάου πού προσέθεσε ό έπιμελητής της έκδοσης Ίντζέμπελις, μερικές ανατριχιαστικές φωτογραφίες από τή «ζωή» στό στρατόπεδο καί 10 πρωτόφυλλα της χειρόγραφης έφημεριδούλας *Ή Έλευθέρα Δωδεκάνησος* πού εξέδιδε, μετά τήν άπελευθέρωση του Νταχάου, ό έπίσης κρατούμενος δωδεκανήσιος Βασίλης Σπύρου.

Διαβάζοντας τόν Σωτηριάδη, όπως κι άλλα άνάλογα δημοσιεύματα, αναλογιζόμαστε καλύτερα τό μέγεθος της ζοφερότερης φάσης της Εύρωπαϊκής ιστορίας. Έργα Εύρωπαίων ήταν καί τά στρατόπεδα. "Όπως Εύρωπαίοι ήταν κι όσοι μέσα σ' αυτό τό κλίμα του ζόφου σκέφτηκαν ν' άντισταθούν καί κάτι κατάφεραν. Στά ραφτάδικα, γιά παράδειγμα, πού δούλεψε ό Σωτηριάδης έβαζαν ψείρες στίς ραφές των στολών πού προορίζονταν γιά τούς Γερμανούς φαντάρους γιά νά τούς βασανίζουν στό μέτωπο! Ή, όταν ό γερμανόφιλος Ρώσος στρατηγός Άντρέι Βλασάφ,\* μίλησε σέ 10.000 ρώσους αιχμαλώτους, παροτρύνοντάς τους νά πολεμήσουν μαζί του ενάντια στην πατρίδα τους, οι αιχμάλωτοι μέ μία μυριόστομη κραυγή άπάντησαν: «νιγιέντνα», *κανέννας!* «Τότε»,

λέει ό Σωτηριάδης, «πέρασαν πενήντα ρώσους άξιωματικούς από βούρδουλα. Φυσικά δέν γλύτωσε κανείς». Εύρωπαίοι ήταν κι αυτοί, όπως καί οι 70 Γαλλίδες, στελέχη της Άντίστασης πού άπαχονίστηκαν, παραμονές της Άπελευθέρωσης, κι άλλοι πολλοί, χιλιάδες οι αντιφασίστες των στρατοπέδων. Ό αντιφασισμός καί ή Άντίσταση των Εύρωπαίων είναι ή πιό σπουδαία περγαμνή γιά τήν ένοποιούμενη Εύρώπη, μία περγαμνή πού της άπέδωσε ή ιστορία, κοινή γιά όλους.

\* Άντρέι Βλασάφ. Σοβιετικός ύποστράτηγος, Ούκρανός, πού αιχμαλωτίστηκε στή Σεβαστούπολη τό 1942 καί πέρασε στην ύπηρεσία των Γερμανών. Δημιούργησε στρατό από αιχμάλωτους Σοβιετικούς φαντάρους, όταν οι μονάδες τους στην πρώτη φάση της γερμανικής εισβολής διαλύθηκαν καί πολέμησε ενάντιον του Κόκκινου Στρατού. Οι Σοβιετικοί τόν εκτέλεσαν τόν Αύγουστο του 1948 ως προδότη.



20,5 x 27,5 cm, σελ. 250 Τιμή: 22 ευρώ

Οι σχέσεις τέχνης, λογοτεχνίας και πολιτικής στα κρίσιμα 200 χρόνια της ευρωπαϊκής ιστορίας που οδηγούν από την απόλυτη μοναρχία του Λουδοβίκου ΙΔ' στις αστικές επαναστάσεις, αποτελούν το αντικείμενο των μελετών που δημοσιεύονται εδώ.

Στο επίκεντρο όλων των προσεγγίσεων βρίσκεται το ζήτημα της ακτινοβολίας του Διαφωτισμού και της κοινωνικής κριτικής μέσω της τέχνης.

**ΑΠΟ ΤΟΝ ΜΟΛΙΕΡΟ ΣΤΟΝ ΓΚΟΓΙΑ**  
ΝΙΚΟΣ ΧΑΤΖΗΝΙΚΟΛΑΟΥ



**ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΕΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΚΡΗΤΗΣ**  
Ίδρυμα Τεχνολογίας και Έρευνας  
Μιάνης 5, 106 81 Αθήνα, Τηλ.: 210 38 18 372, Fax: 210 330 1583